

Martius, Aprilis, Maius, sunt tempora ueris.

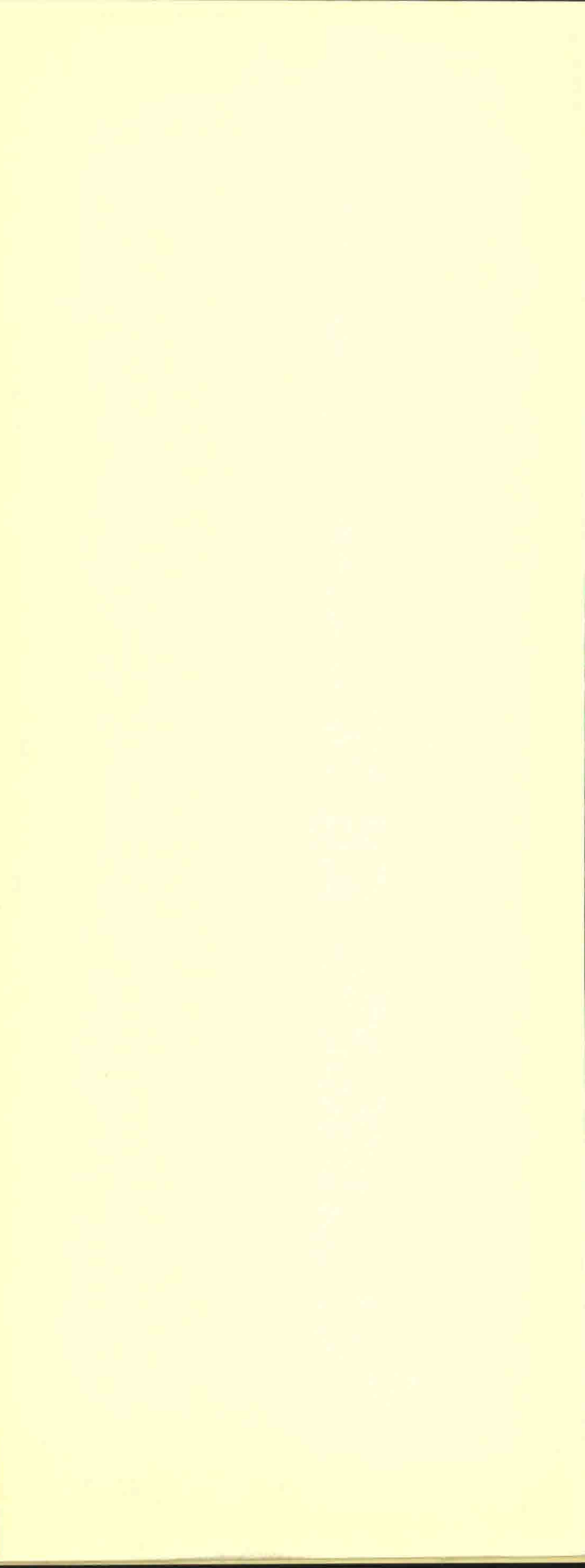
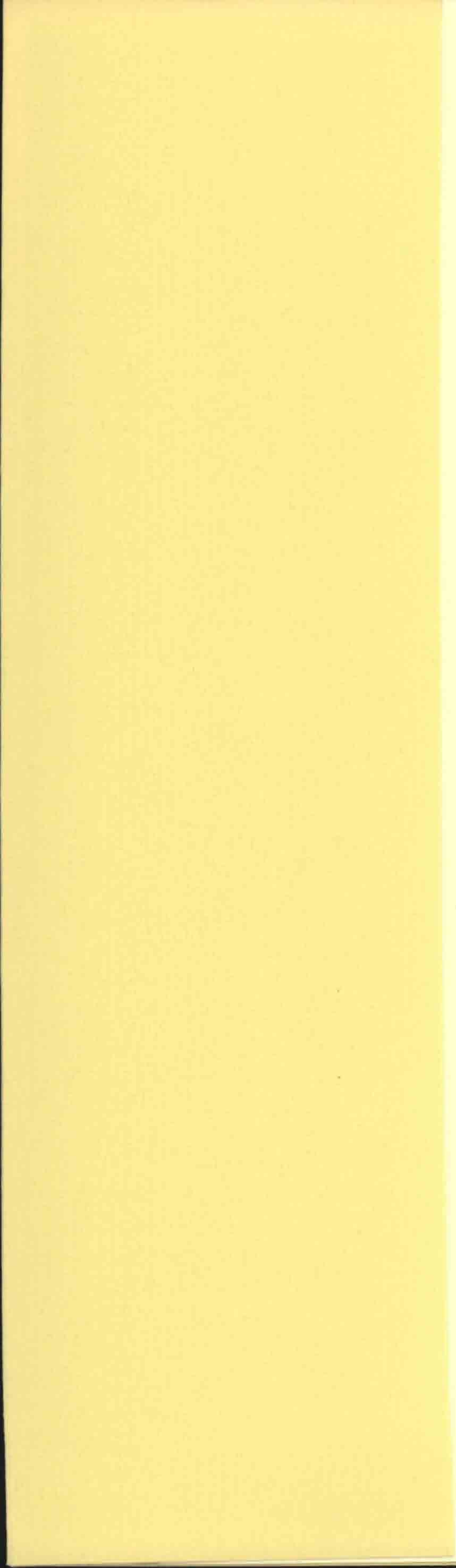
VER
Putribus conpar

Vere Venus gaudet florentibus aurea fertis.

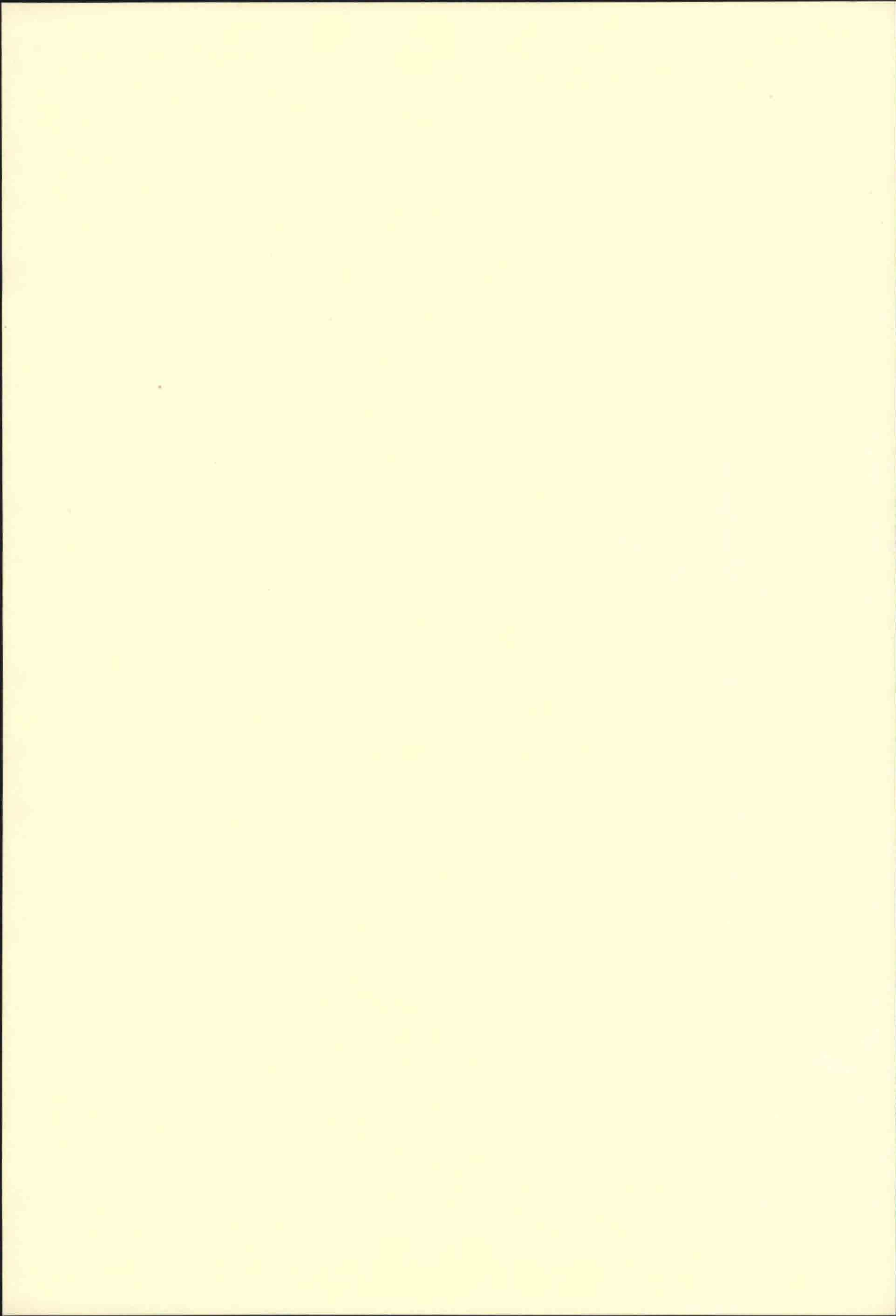
FRA KVANGÅRD TIL HUMLEKULE

MEDDELELSER FRA HAVEBRUGSHISTORISK SELSKAB

NR. 15 1985

FRA
KVANGÅRD
TIL
HUMLEKULE

Marcius, Aprilis, Maius, sunt tempora ueris.

*V. E. R.
Pueribus compono*

Vere Venus gaudet florentibus aurea fertis.

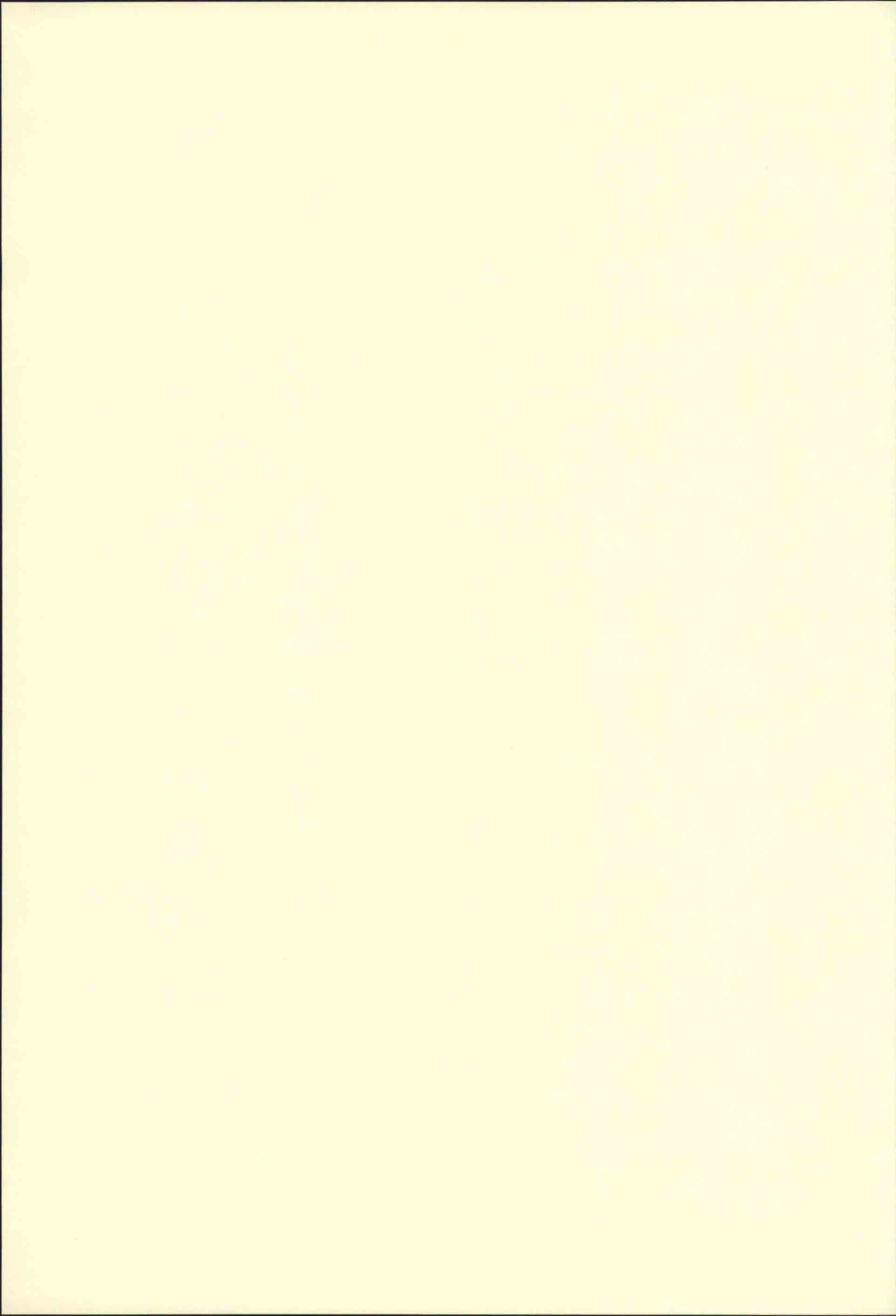
FRA KVANGÅRD TIL HUMLEKULE

MEDDELELSER FRA HAVEBRUGSHISTORISK SELSKAB NR. 15 1985

INDHOLDSOVERSIGT

Den norske rigsantikvars velkomsttale ved have-seminaret i Frederiksstad den 19.-21. september 1985	7
Asger Ørum-Larsen: En gammel, nu forsvunden apoteker- have i Odense, Lotze's Have	11
Marianne Therkildsen og Anne Majken Rud: Amagerbru- get. Det kombinerede have- og landbrug på Amager	27
Små meddelelser	
Nordisk seminar om historiske haver	61
Bog anmeldelser	
Mette Skougaard m.fl.: Bondens have	65
Ekskursionsberetninger	
Skåne den 1. juni 85, Skolebotanisk Have m.m. den 13. juni 85, Frilandsmuseet den 14. september 85 .	68
Register til nr 11-15 (1981-85)	81

Den norske rigsantikvars¹⁾ velkomsttale ved have-seminaret i Frederiksstad 19.-21. september 1985²⁾

Jeg er meget glad over å få anledning til å åpne dette seminaret. Det er gått både en og to generasjoner siden noen her i landet har arbeidet seriøst med hagehistorie, for ikke å si hagerestaurering. Jeg skal ikke benekte at arbeidet i de seneste 2-3 år kan være blitt intensifisert delvis på grunn av en tilfeldig fødselsdag³⁾; jeg kan heller ikke unnslå at min egen interesse i et hvert fall stammer fra denne dag.

Norge har ligget bak de nordiske naboland i denne sammenheng, for ikke å snakke om vår plass i det internasjonale bilde – eller rettere vår manglende plass. Dette sørgelige forhold har landets eldste bevaringsorganisasjon – som er nasjonalt rettet – tatt opp i samarbeid med den yngste bevaringsorganisasjon i landet – som er internasjonalt rettet. Det forekommer meg å være et fullkomment team.

Når Fortidsminneforeningen og ICOMOS⁴⁾ nå har tatt initiativet til dette seminaret – og det på internordisk plan – så skal begge parter takkes varmt. Fortidsminneforeningen av formannen i ICOMOS- og ICOMOS av Riksantikvaren – eller omvendt.

En helt spesiell takk skal imidlertid bringes til UNESCO. Denne verdensorganisasjon følger gjennom Den norske nasjonalkommisjon for UNESCO med i det vi gjør. Den er lydhør for våre ønsker og hjelper oss så langt den kan. I dette tilfelle har den strukket seg særlig langt og jeg er spesielt glad for at dette seminaret har fått den internasjonale overbygning – og den direkte økonomiske støtte – som initiativet fortjener. Er det noe som er internasjonalt i ordets egentlige forstand, er det behovet for hegning om og forskning innen hagekunst. Som sterkt tilbakeliggende land innen dette felt, vil jeg at det først og sist skal rettes en honnør til UNESCO og ICOMOS.

Hva er så en have? La oss søke noen definisjoner. Japanerne har et ordtak som sier: »Søker du lykken for en natt, så finn den hos en elskerinne. Søker du lykken for lengre tid, så gift deg. Søker du lykken for livet, så kultiver din have«. Dette avspeiler en holdning til haven som forteller om årtuseners erfaring – både om elskov og hagekunst.

Ofte nok har det vært barskere her i nord. Nylig hørte jeg en norsk definisjon – »Have? Det er å kvele det som vil gro – og dyrke det som ikke vil gro«. Ut fra klimatiske og botaniske vurderinger, har vel noen hver av oss erfart en viss sannhet i dette.

Kanskje den korteste definisjon på en have er denne: »En have er en prosess«. I dette ligger det ikke-statiske, det evig fornyende om en tør si det: det anti-antikvariske! I dette ligger at man hele tiden erkjenner at i havens vesen ligger årstidenes skiftning, – vekst, fornyelse, blomstring og frukt. Uigjenkallelig er oppsmuldring, oppløsning og fornyet vekst en del av prosessen. Alle haver må fornye seg. Haven er i sitt vesen en prosess, og derfor »ikke-autentisk« i den forstand at visse elementer av den alltid må fornyes. Slik er tanken bak pleien av Østens tempel. Nølende erkjenner vi at slik er det ikke i den norske stavkirke. Mens vi kjemper imot enhver utskiftning af svill eller stav, byttes blomster og busker i Østens haver. Sett under evighetens synsvinkel – og formet for gudenes blikk – er det viktig at helhetskonsepsjonen holdes fast og bringes videre til neste generasjon i sin fulle glans. Dette kan i Østens perspektiv synes viktigere enn at råtnende svill skal vitne om nordisk evig ekthet.

Slik står Østens filosofi mot Vestens. Haven er dens prosessfullmektig, autentisiteten dens aktor.

Men skal vi forsøke å trenge enda litt dypere i havens verden og vesen, må vi gå etymologisk til verks. På engelsk betyr *Garden* »an enclosed cultivated ground«. Det er direkte avledet av fransk *Jardin*, som er avledet av italiensk *Giardino*, fra romansk *Gardino* som igjen kommer fra germansk *Gardon*. Hele tiden dreier det seg om en innhegnet og lukket område. Dette er det vesentligste element i grunnbetydningen. Hittil synes det greit, men så går vi videre til gammelfrisisk *Garda*, gammelgermansk *Garto*, og så gammelnorsk *Garðr*. Og dermed er vi kommet til moderne norsk *Gard*.

I etymologisk beruselse tar vi gjerne med at oldnorsk *Garðr* er det samme som gammelslavisk *Gardu*, som på russisk er *Gorod* – betegnelsen for by, slik vi for eksempel kjenner det fra *Novgorod*.

Og her er ringen sluttet: russisk *Gorod*, by, omringet av mur, *Jardin* på fransk, *Garden* på engelsk – og *Yard* for den saks skyld – er det samme som det gammelnorske *Gard*, hvor fellesnevneren hele tiden er det beskyttende, omsluttede, hegnede område.

Hva så med det norske *Have*? Der synes ingen forbindelse med hva vi hittil har forsøkt å finne. Kanskje kan en dansk og bergensk bakgrunn forkludre det hele. Har vi *havesyke*? Går vi imidlertid rett til primærkilden, gammelnorsk, finner vi *Hegna*, derav *Hage*, som betyr det hegnede, det beskyttede område. Grunnbetydningen er hele tiden den samme: det av mur eller gjerde hegnede område – *gorod*, *gard*, *hage*.

Denne gjennomgang tror jeg kan si oss alle noe om havens egentlige vesen – det område som er beskyttet. Og beskyttelsen har nok i utgangspunktet vært rettet mot inntrengende dyr. Vi er altså meget langt tilbake i tiden i vår del av verden idet hagebegrepet dannes, det være seg steinalder eller overgangen til bronsealder.

Om enn dette er langt tilbake i Vestens forstand, så blir perspektivet utvidet når vi vender blikket mot Østen. Mens vi ristet runer og petro-glyphene⁵⁾ ble malt, hadde man i det fjerne Østen og det nære Østen, utviklet hager som vi i dag knapt kan formidle opplevelsen av. Jeg skal heller ikke forsøke, men bare lytte til den etymologiske vitenskap som vet å fortelle at på gammelpersisk og siden i den islamske verden, er ordet for *Hage* og *Paradis* det samme.

Det gir unektelig spennende perspektiver for både religionsforskere, historikere og hagespesialister. Vi kan ikke hengi oss til slike vyer, men bare si at benevnelsen for den sentrale del af haven i disse kulturområder kalles *Bonegah*.

Det var gjerne en liten øy, sentralt beliggende omgitt av vann eller kanaler, hvor der var en paviljon. Det var det intime sentrum hvor det egentlige skjedde – elskovens tempel – hva vet vi? – Det var havens sentrum, dens hjerte og ordet for denne del av hagen var det samme som for hjerte: *Bonegah*.

Vi er i dag i Østfold, og hele Østfold er på en måte en blomstrende hage. Vi er videre i Østfolds sentrum: Isegran. En liten øy omgitt av kanaler, fylkets egentlige hjerte. Isegran er dets *Bonegah* i denne haves kulturliv. Måtte det blomstre og bære frukt etter det initiativ som Fortidsminneforeningen og ICOMOS har tatt!

1) *Stephan Tschudi-Madsen*, riksantikvar 1978, dr. philos. 1957, medl. af Videnskaps-Akademiet 1965, magister i kunsthistorie 1950. Visiting professor ved University of California 1966-67, regents prof. smst. 1973. Bestyrer af Inst. f. Kunsthistorie 1956-58, konservator for Akershus Slott 1960-78, medl. af Statens Museumsråd 1978-82, Statens Kulturminneråd 1979, form.f. Norske Minnesmærkers Fond, ICOMOS-Norge og præsident f. det internationale råd, vicepræsident for World Heritage Committee fra 1983.

2) angående dette se beretningen nedenfor s. 00.

3) riksantikvarens 60-års fødselsdag.

4) International Council on Monuments and Sites ∅: Internationalt Råd for Bevaring af Fortidsminder.

5) Bogstaver og tegn på klipper og sten.

En gammel nu forsvunden apotekerhave i Odense Lotze's Have

Af Asger Ørum-Larsen

Der er en kategori af byhaver i Danmark, som næsten ikke omtales i vor havebrugshistoriske litteratur. Jeg tænker på haverne, der hørte til de ældste af vore apoteker i København og købstæderne.

Disse haver med deres læge- og krydderurter har uden tvivl spillet en stor rolle for deres tids havebrug og været det naturlige led imellem klostrenes hospitals- og havebrugsvirksomhed og de første havebrugsejendomme og egentlige handelsgartnerier opstået i tidsrummet mellem 1550 og 1650.

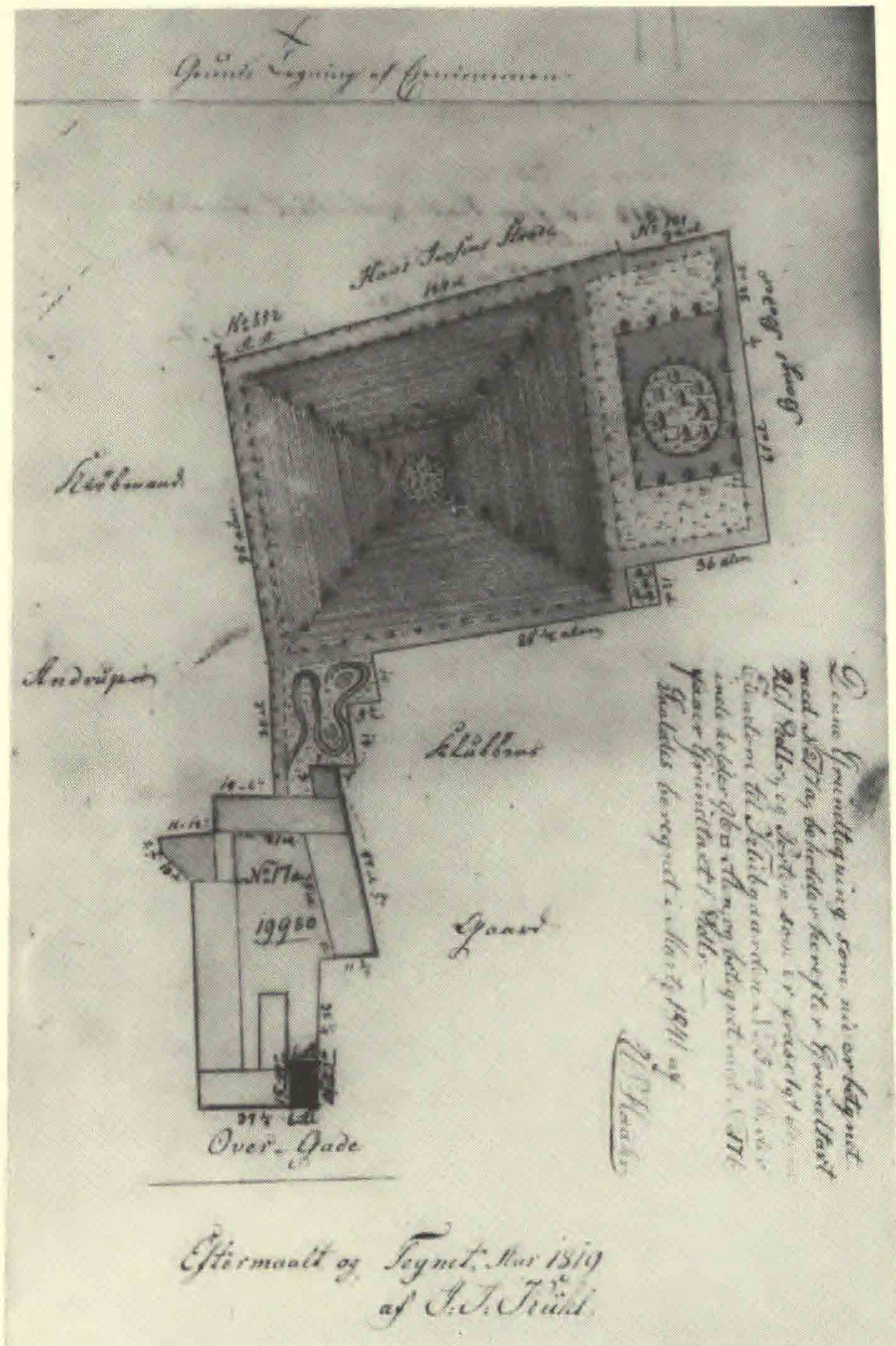
Havekunstens historie i Danmark

Når apotekerhavernes rolle i Danmarks havebrugshistorie endnu ikke rigtig er studeret, skyldes det, at vi her i landet ikke, som i de andre vestlige kulturlande, har et værk, hvori dansk havekunsts historie er fremstillet og undersøgt kronologisk fra vikingetiden og op til nyere tid, indbefattet alle dens relationer til sociale, kunst- og kulturhistoriske forhold. Om de kongelige lysthaver og herregårdshaverne er vi nogenlunde orienteret, men om de borgerlige byhaver i de danske købstæder ved vi for eksempel meget lidt. I vore nabolande kommer der næsten årligt nye bøger om deres havekunst, enten beregnet for særligt interesserede eller for almindelige haveejere, som kun ønsker en skematisk orientering herom. Når et værk af denne art skal skrives i Danmark, må det ske kollektivt, da emnet er meget stort. Mange interessante og hidtil ukendte forhold vil komme frem til dagens lys, når et sådant værk foreligger.

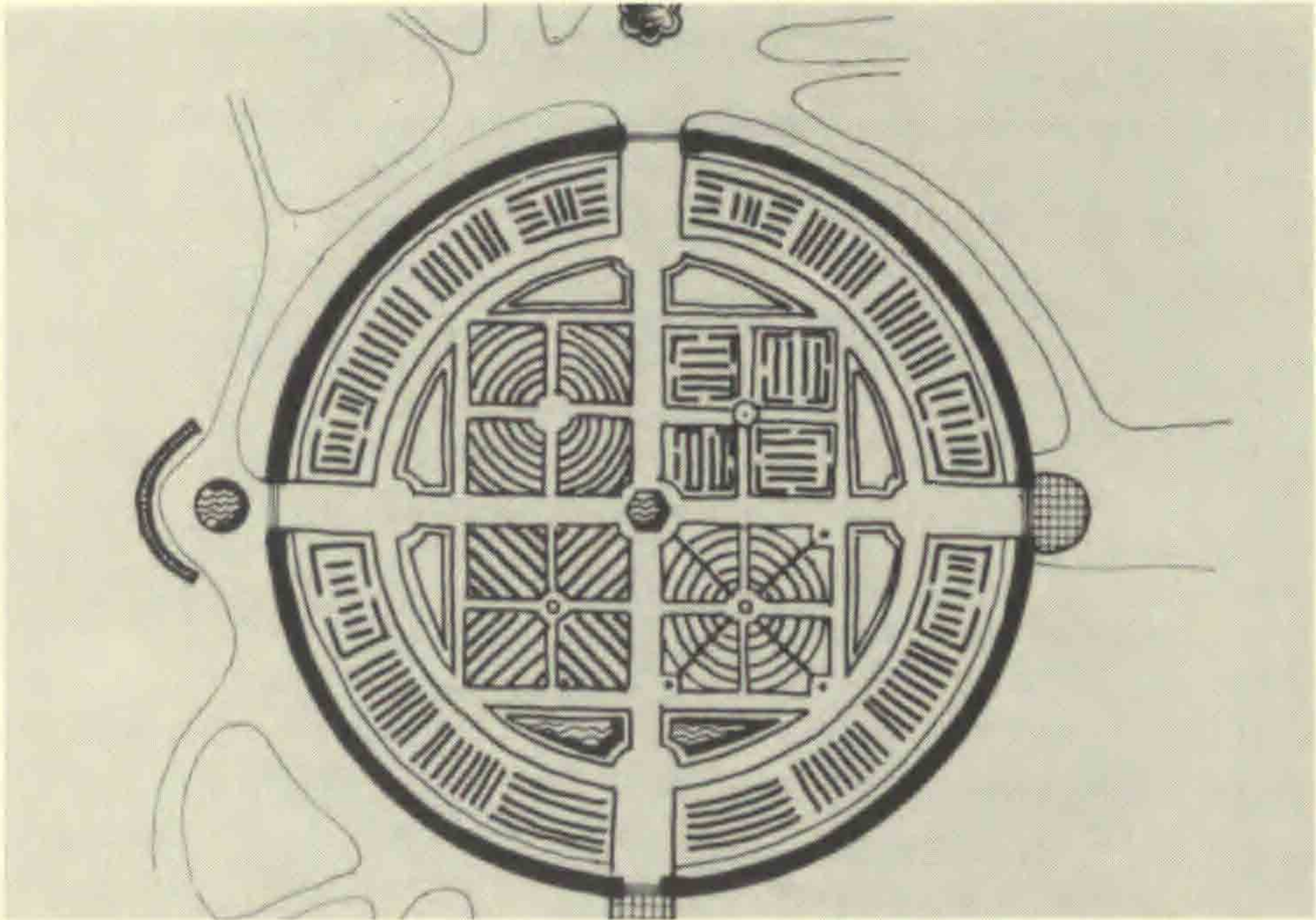
Når interessen for vor havekunsts historie er så forholdsvis lav, er skylden blandt andet manglen på et sådant opslagsværk.

Apotekerhavernes udseende

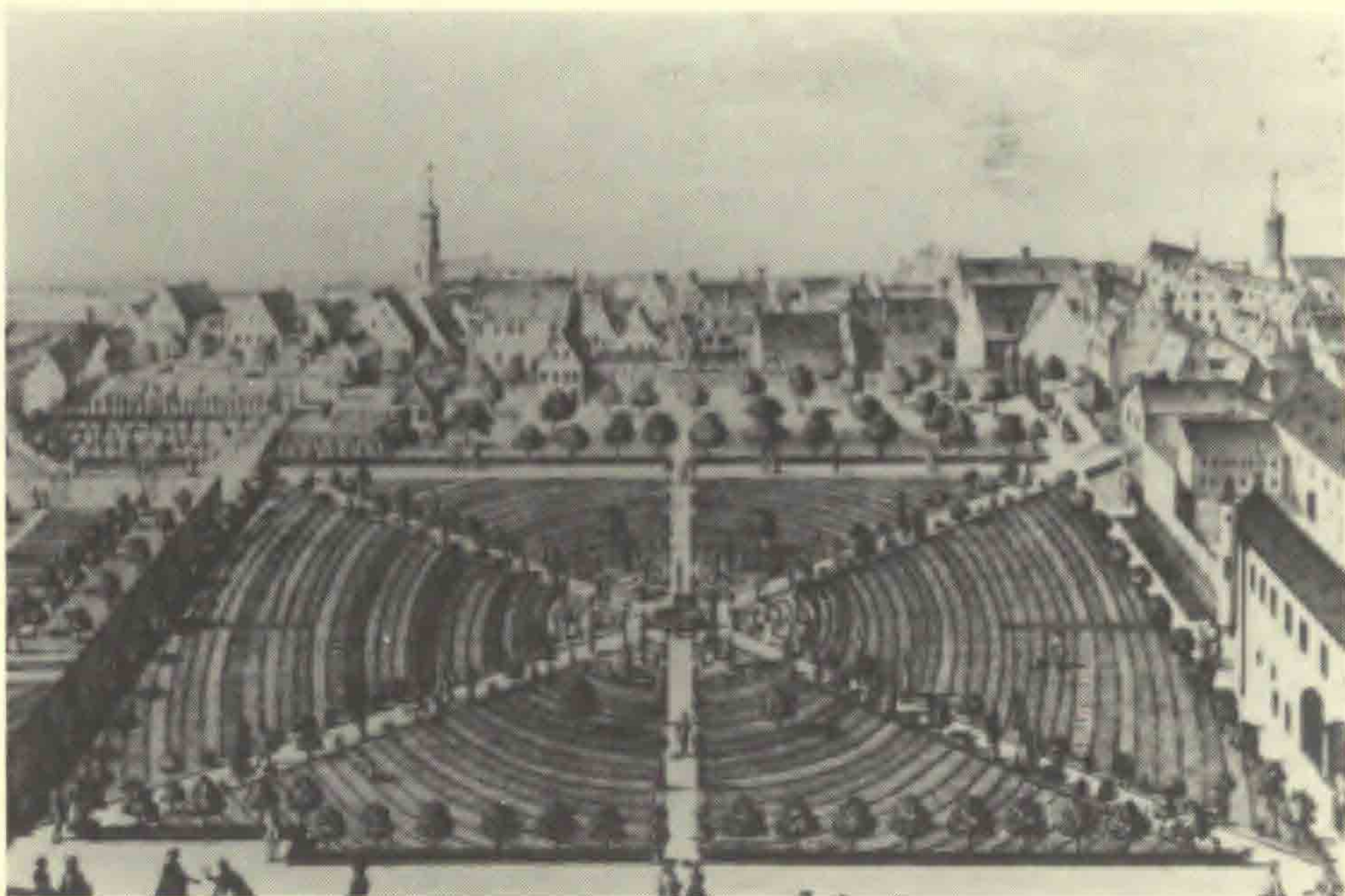
Der vides meget lidt om, hvordan de ældste apotekerhaver så ud her i landet. Men der er grund til at tro, at de, som al anden dansk havearkitektur, gennem tiderne har været inspireret sydfra, d.v.s. fra Italien, Frankrig, Holland og Tyskland.

I. I. Kühl's kort over Løveapoteket og haven i Odense, opmålt 1819

Plan over den medicinsk-botaniske have ved Padua's universitet (1545)

En gammel tysk plantesamler-have fra renæssancen (Augsburg)

Apotekerhaverne i disse lande var anlagt efter mønstret fra de medicinsk-botaniske haver ved universiteterne i Padua (1545), Pisa (1547) og Leyden (1577), som blev grundlagt under renæssancen i Italien og Holland. Ved Pisa universitetet var der for eksempel i 1535 blevet grundlagt et medicinsk fakultet. Disse havers samlinger af planter var dog ikke alene beregnet til brug ved undervisningen af vordende læger i kendskab til de medicinske urter som lægemidler, men også for at imødekomme renæssancemenneskets trang til personlig udvikling gennem naturvidenskabelig viden.

Der er dog fremsat andre teorier om, hvorfor havekunsten og de botaniske haver blomstrede op i renæssancen. En går ud på, at man ved middelalderens afslutning reelt havde opgivet at finde Paradisets Have (Eden) her på jorden! I stedet for begyndte man selv at anlægge skønne og fredfyldte haver efter Biblens og græsk litteraturs beskrivelser¹⁾.

En anden teori går ud på, at en italiener havde deltaget i spanieren Cortés' erobring af Mexico i 1520. Her havde han i indianernes (aztekeres) tempelby oplevet en have med hellige planter, blandt andet cacao, solsikke, korn o.s.v. Fortællingen herom skal i Nord-Italien have været en extra ansporing til anlæggelsen af Padua's botaniske have.

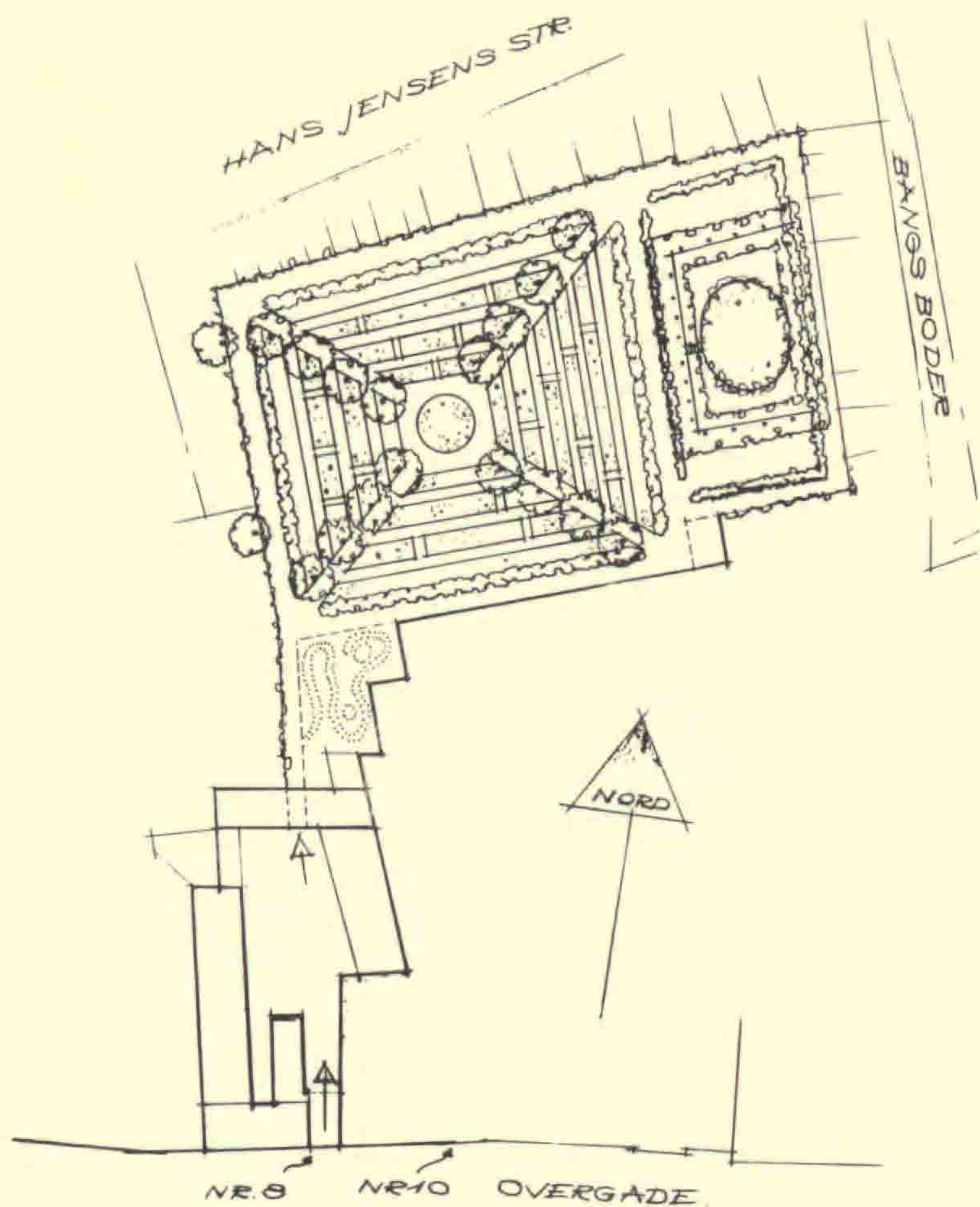
Det var **Cocimo den Ældre** (som grundlagde den berømte italienske Medicifamilie fra renæssancen), der var den drivende kraft bag den botaniske have i Pisa, men han havde også selv en privat plantesamling i sin Villa Castello ved Firenze, en Giardino Botanico dei Semplici, hvor han var den første til at dyrke de nye lige ankomne medicinske planter fra Amerika.

Henrik Harpestreng og Salerno-skolen

I middelalderen havde der været en berømt lægeskole i Salerno i Syd-Italien. Den var præget af arabisk lægekundskab og brugen af helbredende urter. Troen på planternes magiske virkning spillede her en ikke uvæsentlig rolle! Noget tyder på, at den europæisk berømte danske læge og kannik i Roskilde, **Henrik Harpestreng** (ca. 1174-1244) har studeret ved denne lægeskole en tid. Plantenavnene og andre oplysninger i hans mange og udbredte læge- og urtebøger tyder herpå²⁾.

Den medicinsk-botaniske have

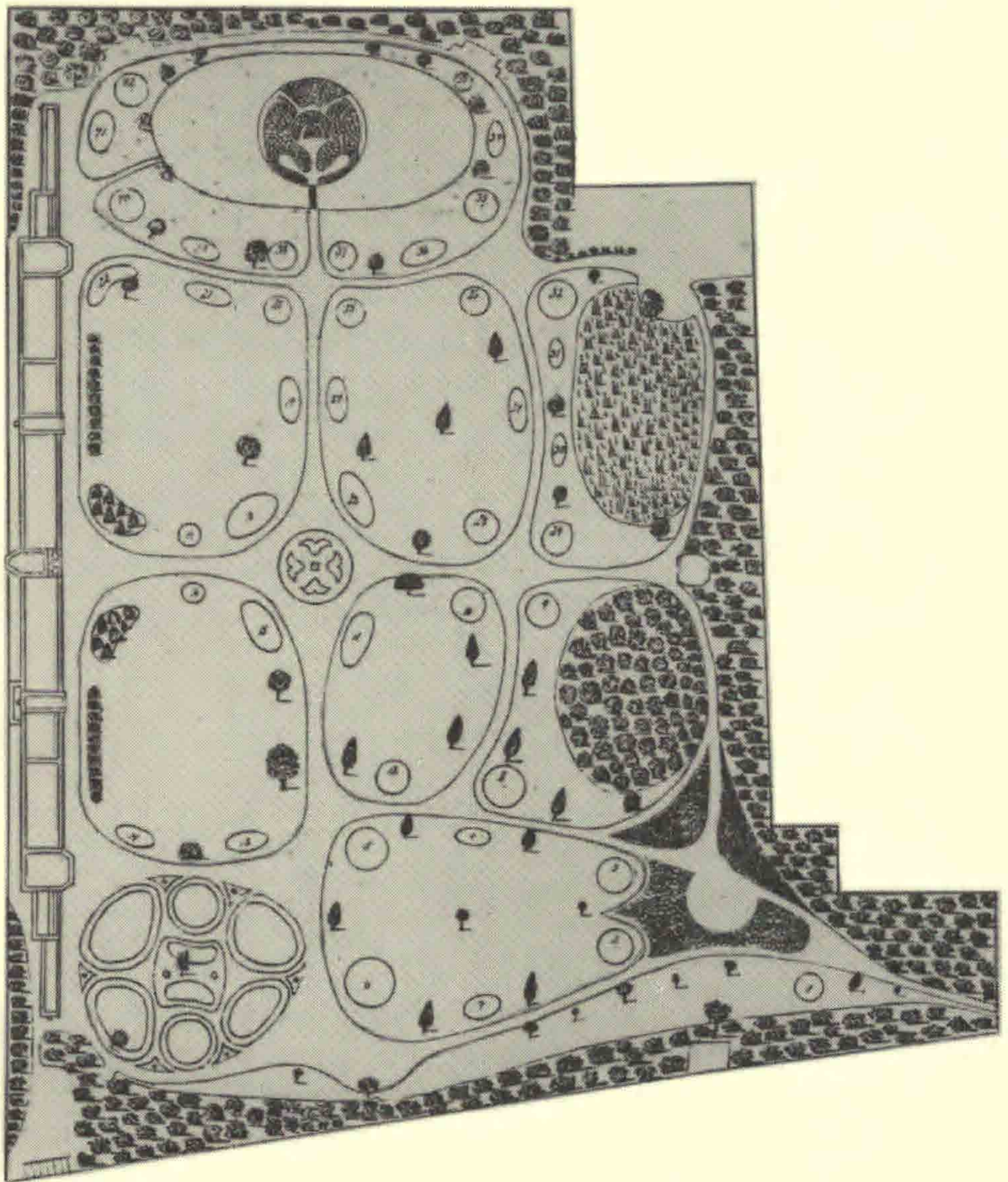
Grundlaget for en medicinsk-botanisk have var et »skakbrætmønster« af regelmæssige, firkantede urtebede for systematikens skyld, og for at sikre en rationel dyrkning (Leyden). Men disse bede kunne dog samles efter et arkitektonisk mønster, så der skabtes en æstetisk helhed, og en nyttehave blev til et rigt prydanlæg.

Forsøg på rekonstruktion af apotekerhaven i Odense (Ørum-Larsen)

Haven i Padua var for eksempel cirkelrund, omgivet af en kunstfærdig udsmykket mur, og delt i fire kvarterer med en central fontæne. Yderligere var der et mindre springvand i midten af hvert af de fire kvarterer, som var indrammet af hække og opdelt i stenkantede bede. Man mente forøvrigt at planterne trivedes bedst, når bedene var buede. Dette imponerende anlæg blev tegnet af samme arkitekt (**Giovanni di Bergamo**), som havde projekteret den vældige domkirke St. Antonio ved siden af, et bygningsværk, der var præget af byzantinsk inspiration. Haven findes forøvrigt endnu i dag og ser ud, som da den blev anlagt!

De medicinsk-botaniske haver i Padua, Pisa og Leyden blev ikke alene forbilleder for andre botaniske haver ved universiteterne i Europa, men

Plan til Lotze's Have fra 1850'erne af N. A. Flindt? (Møntergården)

også for de nærbeslægtede apotekerhaver og private plantesamlinger i foreksempel Tyskland. Sidstnævnte samlinger blev anlagt af rige købmænd, der var meget interesserede i sjældne planter, og som ofte gav deres medborgere fri adgang til deres smukke haver.

Løveapotekets have i Odense

Der er imidlertid ihvertfald en apotekerhave i Danmark, hvor en plan fra 1819 giver en antydning af, hvordan havens oprindelige arkitektur har været gennem flere århundreder. Der tænkes på Løveapotekets gamle have i Odense, som i generationer lå mellem Overgade og Hans Jensens Stræde. Denne have er dog i nyeste tid blevet beskåret og forandret til det ukendelige. Odense var forøvrigt en af Skandinaviens ældste byer, og den var af stor betydning som et vigtigt forbindelsesled mellem Syd- og Mellemeuropas og Skandinaviens handels- og kulturbyer!

Odenses første apotek lå dog på torvet Flakhaven ved St. Knuds Domkirke. Kong **Christian den III**, som også oprettede de to tidligere apoteker i henholdsvis København (1536) og Haderslev (1544), havde efter reformationen overtaget biskop Jens Andersen Beldenak's nyopførte kancellibygning og overdraget den til sin meget værdsatte livlæge **Kornelius Hamsfort**, så denne her kunne indrette et hofapotek (1549). Hamsfort interesserede sig naturligvis for helbredende planter og anlagde ved det nye apotek, Danmarks tredie, en have til medicinal-urter. $\frac{1}{2}$ år før sin død i 1558 besøgte kongen apoteket og haven og bevilligede i den anledning 1 daler »til pigerne i haven«, iflg. kgl. regnskab³⁾.

Haven med det store drivhusanlæg (Møntergården, Odense)

Kornelius Hamsfort's søn var også lægeuddannet og havde blandt andet studeret medicin ved Padua's universitet (1572 og 1579) og har derfor kendt den berømte medicinsk-botaniske have der ved selvsyn. Han var desuden en aktiv historiker, samlede og nedskrev værdifulde oplysninger om Odensebisperne i nogle selvillustrerede årbøger. Også sønnesønnen var apoteker på Flakhaven, og alle 3 **Kornelius Hamsfort**'er (1549-1640) var berømte i Danmark for deres apotekerhave, som vi desværre ikke ved meget om i dag. De ejede et stort bibliotek med mange sjældne botaniske og medicinske værker fra 1500-tallet.

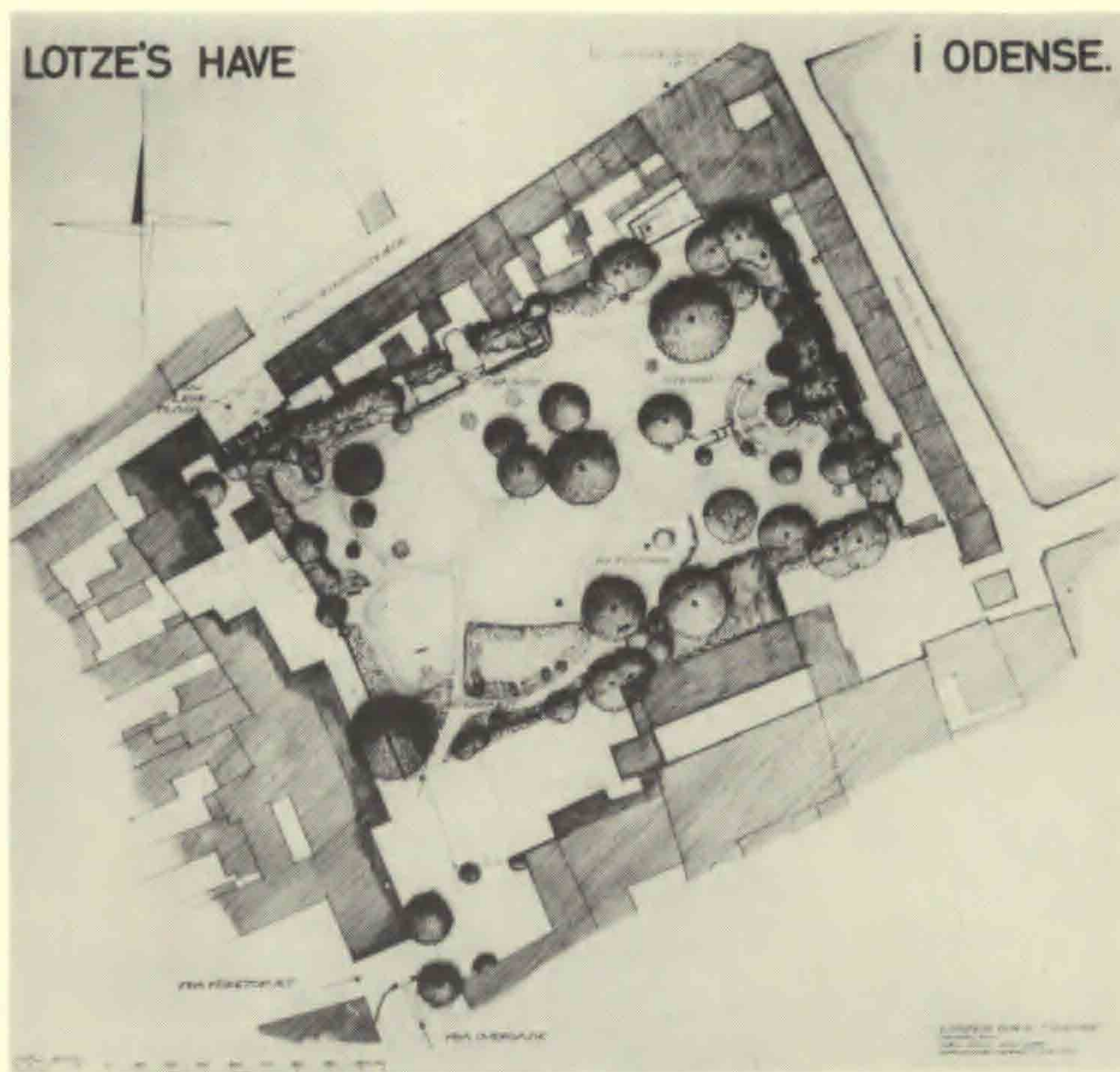
Apoteksbygningen på Flakhaven gik efter dem over til andet brug, men forsvandt først så sent som 1853.

De næste apotekere drev derfor deres virksomhed fra andre ejendomme i Odense, men omkring 1733 kom apoteket til Overgade, først til numrene 6-8, derefter til den østlige ende af nummer 10. Det sidste skete under apoteker **Jacob Gottfried Becker**. Men ca. 1740 vendte det tilbage til nummer 8, hvor det blev til 1919, da det rykkede hen til hjørnet af det tidligere Fisketorvet og Overgade. Bygningen nummer 8 havde før tilhørt den odenseanske storkøbmand Oluf Bager (1521-1602), og efter ham en

Eiler Rasmussen Eilersens maleri af apoteker Gustav Lotze og familie i Løveapotekets have 1889 (originalen i Møntergården, Odense).

fynsk adelig familie. Det må antages, at der allerede før Beckers tid har ligget en nytte- og prydhave her bag huset. Apoteker Jacob Gottfried Becker var ligeledes storkøbmand og handlede, som Oluf Bager, med stude og korn. Desuden købte, byggede samt solgte han mange ejendomme og huse i Odense (ialt ca. 36). Undertiden kom Becker i bekneb for likvide midler, og af hensyn til hans kreditorer blev apotekergården takseret i 1701. Haven beskrives som 16.000 kvadratalen eller godt en 1/2 ha stor og anlagt »med rosen- og andre træer«. I den nordlige ende lå en »fiskepark« eller karpedam, måske efter forbillede fra St. Hans Kloster, også kaldet Odensegård (Slottet). I dammen lå en lille firkantet ø, forbundet med haven ved en bro. Der lå også et toetagers lysthus eller orangeri i bindingsværk med flere værelser og en stor sal. Måske har dette orangeri ligget på øen, og de to pladser på hver side af dammen været brugt om

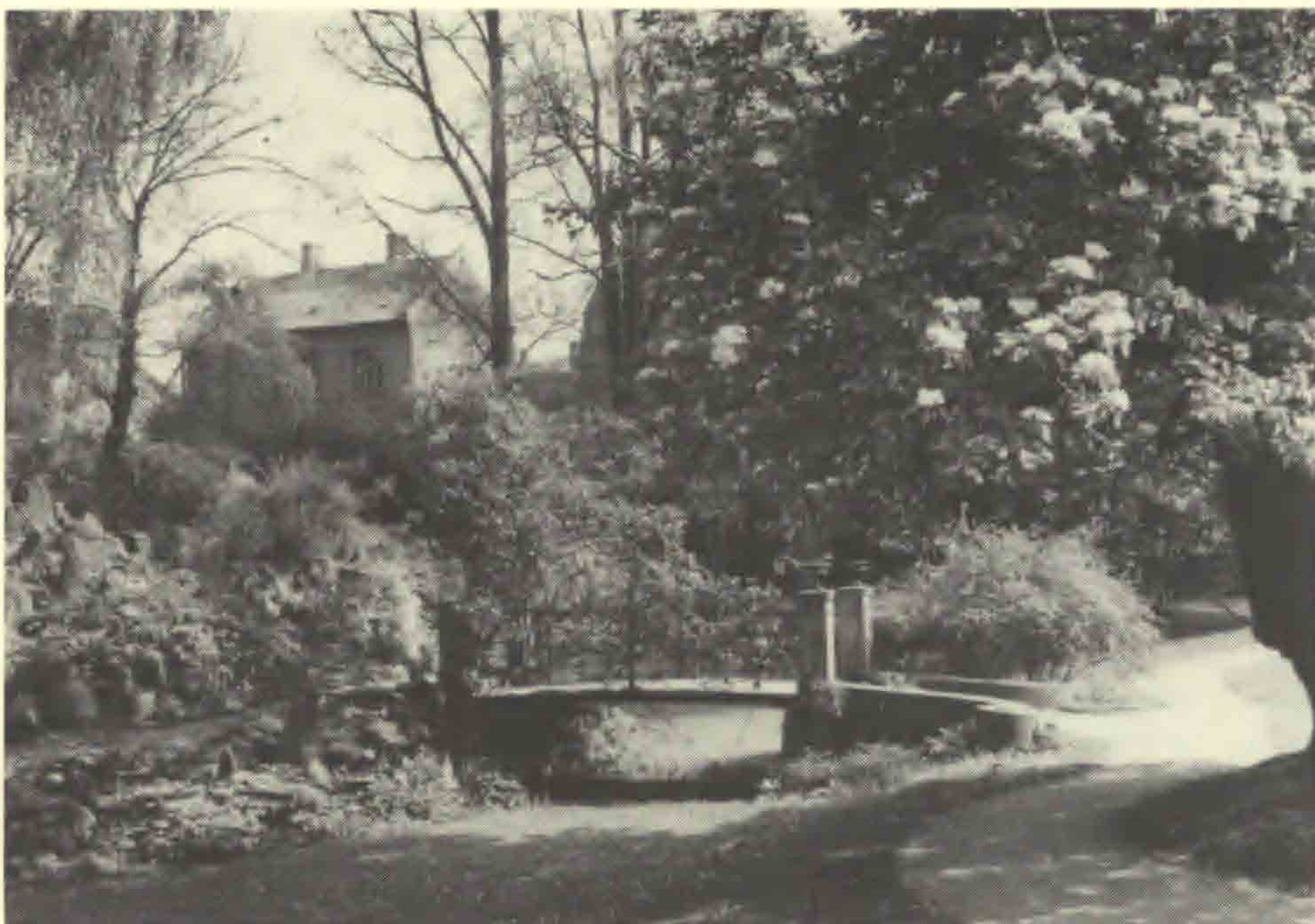
Lotze's Have opmålt i 1960 (Stadsgartnerens Kontor, Odense)

sommeren til kummeplanter. Desuden nævnes 7 »små våninger« (udlejningshuse) ved Hans Jensens Stræde. Becker måtte til sidst i 1700 sælge apoteket. Han døde i København som en fattig mand.

Da apoteket flyttede til nummer 8, beholdt det haven til nummer 10. Derved kom den til at ligge skævt for apotekerbygningen. Dette skete under apotekeren **Johan Christoffer von Westen**. Da var også orangeriet forsvundet. Omkring 1750 måtte han nyanlægge haven, da randarealerne ved Hans Jensens Stræde og Bangs Boder var endelig skilt fra havearealet. Der er ingen grund til at antage, at haven derved har forandret karakter. Den er sikkert kun tilpasset den nye formindskede grundstørrelse, men har ellers beholdt sin traditionelle anlægsform som apotekerhave.

I. I. Kühl's plan fra 1819

I Landsarkivet i Odense findes en plan af ejendommen, dateret 1819 og tegnet af I. I. Kühl, til brug ved beregning af Odense By's grundtakster. Denne plan giver et fingerpeg om havens anlægsform på den tid, men Kühl har selvfølgelig ikke gengivet haven i detaljer. Hvis man imidlertid kender lignende ældre haver i Europa, og på det grundlag indtegner de nødvendige stier og urtebede på Kühl's plan, får man et anlæg som tydeligt

Den udtørrede sø og stenhøjsø med bro. AØL, fot. 1959

peger i retning af Padua's medicinsk-botaniske have fra 1545, men selvfølgelig i meget forenklet form. Det runde parti i midten af haven er her vist som et blomsterbed, men i Italien og Tyskland var det udsmykket med en fontæne. Sådanne firdelte haver har i Europa været almindelige, og der har sandsynligvis også været andre af den type i Odense, som på den tid havde tæt handelsforbindelse med Tyskland og Holland. Haveformen er meget gammel og er egentlig af ikke-europæisk oprindelse, idet den kom hertil via Lille-Asien (Persien og de arabiske lande), enten ved korsridderne eller fra de mauriske områder i Syd-Europa (Spanien og Syd-Italien). I bedene har der først og fremmest været dyrket de nødvendige lægeurter til brug for fremstillingen af apotekets droger, for eksempel *julerose*, *digitalis*, *bulmeurt*, *salvie*, *morgenfrue*, *verbena*, *øjentrøst* og mange flere. Efter høsten blev disse planter tørret og lagret, som regel på apotekets loft. Andre vilde urter eller plantedele blev indsamlet af børn og koner og afleveret i sække imod betaling, for eksempel hyldeblomster og -blade og kamille. **H. C. Andersens** mor skaffede sig således en hårdt tiltrængt extra indtægt ved dette arbejde. Ved afleveringen medbragte hun Hans Christian, som herved blev bekendt med apotekeren og hans store, spændende have. Da digterens bedstefar døde, hjalp han (Janik Andersen) ham med at ordne boet.

I apotekerhaven har der selvfølgelig også været dyrket køkken- og krydderurter, både til brug i apotekets husholdning og til salg. Endelig var der frugttræer og -buske, således averterede en af de senere apotekere med salg af *ægte kastanier* og *valnødder*.

Hvordan urtebedene har været kantet, med sten eller brædder, ved vi ikke noget om.

En anden apoteker, **Peter von Westen** (1764-74), søn af førnævnte J. Chr. v. W., lægeuddannet i København, var en meget lærd mand. Han var dr. med. fra Rostock's universitet og medlem af flere tyske akademiske selskaber. Han var også knyttet til det såkaldte Odense Gymnasium som professor i naturhistorie. Nævnte læreanstalt var et mini-universitet, som i ældre tid lå ved St. Knuds Kirke. På grund af økonomiske vanskeligheder måtte Peter von Westen efter få år sælge apoteket og gå over til anden virksomhed (avisudgiver). Men han udarbejdede senere i 1782 en »Plan og Charte til en botanisk Haves Anlæg ved Odense Gymnasium«, som dog aldrig blev udført. Hans store naturhistoriske samling og betydelige bibliotek på ca. 1200 bind med værker om medicin og botanik bortsolgtes ved en auktion sammen med apoteket.

Der findes ikke nogen skriftlig omtale og beskrivelse af apotekerhaven, som den så ud dengang, hvad der må beklages idag. Ingen har vel ment det umagen værd: »da den jo så ud som haver skulle se ud«!

»Lotze's Have«.

I 1853 købte den unge københavnske apoteker, Ernst Gustav Lotze, apoteket i Odense, som i 1811 af hans forgænger (Janik Andersen) var blevet døbt »Løveapoteket«. Nu tog udviklingen fart. Lotze begyndte omkring 1860 en industriel fremstilling af lægemidler for engrossalg til andre apoteker. Nye laboratorier, fabrikations- og lagerbygninger blev bygget i hurtig rækkefølge, alle smykket med de karakteristiske renæssancegavle. Også bygningen ved Overgade blev ombygget og moderniseret.

Den gamle traditionelle urtehave bagved blev ligeledes for lille til sit formål, og dyrkningen af medicinske planter til fremstilling af droger blev lagt ud til apotekets gård ved Nyborgvej, hvor de ca. 30 forskellige plantearter blev dyrket som markkulturer.

Lotze, som var meget have- og planteinteressert, kunne nu omlægge haven til et udpræget lystanlæg i den aktuelle landskabelige havestil. Han fik den unge landskabsgartner **N. A. Flindt** (1822-1901) til at tegne og anlægge den nye have, som også skulle rumme en stor plantesamling. Flindt, som havde været elev af landskabsgartner og haveinspektør Rudolph Rothe, var da netop i gang med at anlægge parken ved slottet Tranekær på Langeland (1857). Senere kom parkerne ved Glorup og Egeskov til. Da Flindt selv senere i 1867 blev haveinspektør, tegnede han planerne til Botanisk Have og Ørstedsparken i København (1877).

Udsigt over haven i 1959 med stenhøj og resterende drivhusanlæg. AØL fot. 1959

Den nye have blev anlagt med tidens typiske slyngende stier, med større og mindre græspartier med tæppebede, og mange eksotiske træer og buske enten i grupper eller enkeltvis i græsset. Her skal nævnes nogle af dem: *Gymnocladus canadensis*, *Ginkgo biloba* (Tempeltræ), *Cladrastis lutea*, *Liriodendron tulipifera* (Tulipantræ), *Halimodendron purpureum* og *Robinia* (Uægte Acacie).

Fiskebassinet blev til en idyllisk åkandedam. Ved dens bred lå der altid en lille båd parat med årer og det hele. Øen blev omdannet til en kunstfærdig stenhøj på hvis top der rejstes et lille rundt, tempelagtigt lysthus. Dette blev dog fjernet igen efter nogle års forløb. Det eneste minde herom er et lille fotografi, som findes på det Kgl. Biblioteks Kort- og Billedsamling.

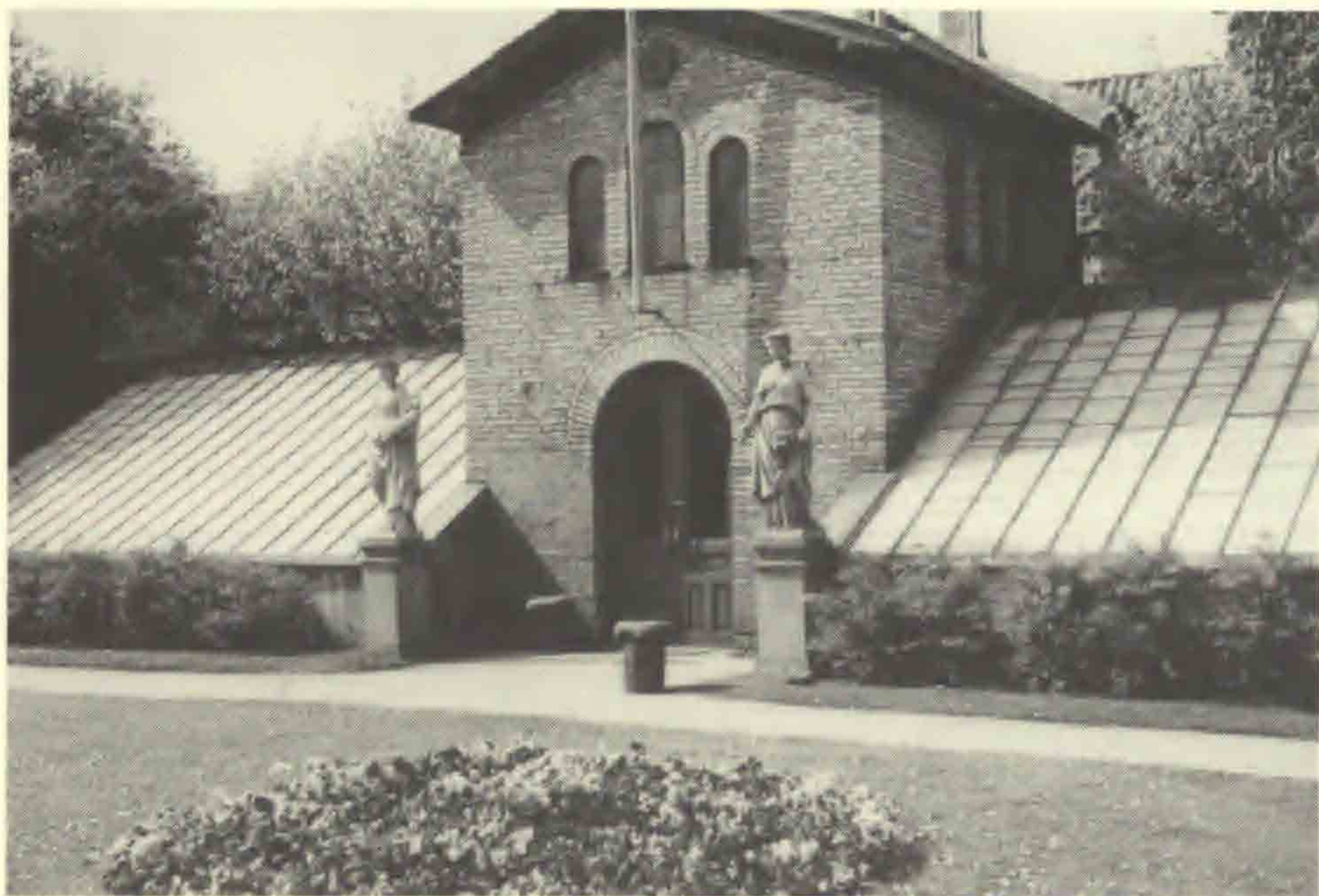
I havens sydøstlige hjørne blev anlagt et kombineret sten- og mosebed med et lille springvandsbassin med forskellige åkander. Her plantedes i bedene en samling af surbundsplanter, for eksempel *Kalmia*, *Azalea*, *Ledum palustre*, *Daphne* og mange andre. Til stenanlæggene, som prægede haven, blev brugt tufsten i fantastiske former. Men Lotze sendte også sin gartner ud på landet i ledige stunder for at opkøbe interessante gamle indgangs-steler ved gårdenes indkørselsveje. Også disse groft tilhugne granitsøjler blev dekorativt anbragt i stenpartierne⁴⁾.

I havens nordlige side ved Hans Jensens Stræde blev opført et imponerende 97 m langt drivhusanlæg, som i hver side havde en næsten 10 m høj glaspavillon til palmer og andre høje vækster. Dette glasanlæg dækkede samtidig for udsigten til de små huse ved Hans Jensens Stræde med deres gårde og bagskure. I disse drivhuse dyrkedes mange sjældne planter fra fjerne eksotiske lande, som for eksempel roser, bregner, kaktus o.s.v. Men Lotze interesserede sig som plantesamler særligt for vækster til medicinalbrug, og planter, som kunne bruges til fremstilling af krydderier, eller som havde teknisk anvendelse. Hovedattraktionen var dog en stor orkidesamling. Midt i drivhusanlægget var indrettet en havestue, udsmykket med plante- og havemotiver. Indgangen hertil var flankeret af to statuer, henholdsvis af *Flora* og *Pomona*. Disse er i dag opstillet i gården ved Grafisk Værksted ved indgangen til Hans Jensens Stræde.

Fra apotekergården kom man ind i haven gennem en smuk smedejernsport, flankeret af 2 murstenssøjler med bronzeløver. Plantelisten til haven er desværre forsvundet i tidens løb, men det vil forstås at anlægget har været en hel lille botanisk have, hvor alle plantegrupper kunne studeres. Det har været kostbart at anlægge og vedligeholde en have af den standard, men Lotze, som var blevet en meget velhavende mand, tøvede ikke med at yde store ofre for sin have- og planteinteresse!

Haven har været arbejdssted for dygtige gartnere, og et søgt lærested for fagets unge. Gartner **Johs. Jensen** var i 32 år Lotze's førstemand i haven. Lotze var med rette stolt af dette særprægede »victorianske« anlæg, som ikke havde mange sidestykker i Danmark. Han viste haven og væksthuse- sene beredvilligt frem til kolleger og andre interesserede gæster, og i 1889 lod han maleren **Eiler Rasmussen Eilersen** udføre et stort maleri af sig selv og sine kvindelige pårørende i et hjørne af haven ved det tidligere nævnte sten- og mosebedsparti. I baggrunden ses de mange svungne renæssance gavle på fabriksbygningerne samt tårnene på St. Knuds Kirke og det gamle rådhus. Det sidste tårn havde han selv fået opført. Dette interessante maleri tilhører i dag Odense Bys Museer (Møntergården). Lotze spillede en stor rolle i Odense på den tid, han satte sit præg på den gamle by, blandt andet fordi han var et meget aktivt medlem af byrådet. Sammen med en kollega, Th. Schiøtz, tog han initiativet til stiftelsen af det kendte Albani Bryggeri (1859), og han var den drivende kraft ved oprettelsen af Odense Museum i 1860.

Nævnte **Th. Schiøtz** var som Lotze stærkt botanisk interesseret og et meget aktivt medlem af Dansk Botanisk Forening. Han anlagde ved sin villa på bryggeriområdet en stor have med mange sjældne planter. Anlægget gik helt ned til Odense Å. Th. Schiøtz gjorde det også muligt ved et grundkøb i lystskoven Fruens Bøge, at anlægge en forstbotanisk have.

Lysthuset med statuerne Flora og Pomona. AØL fot 1959

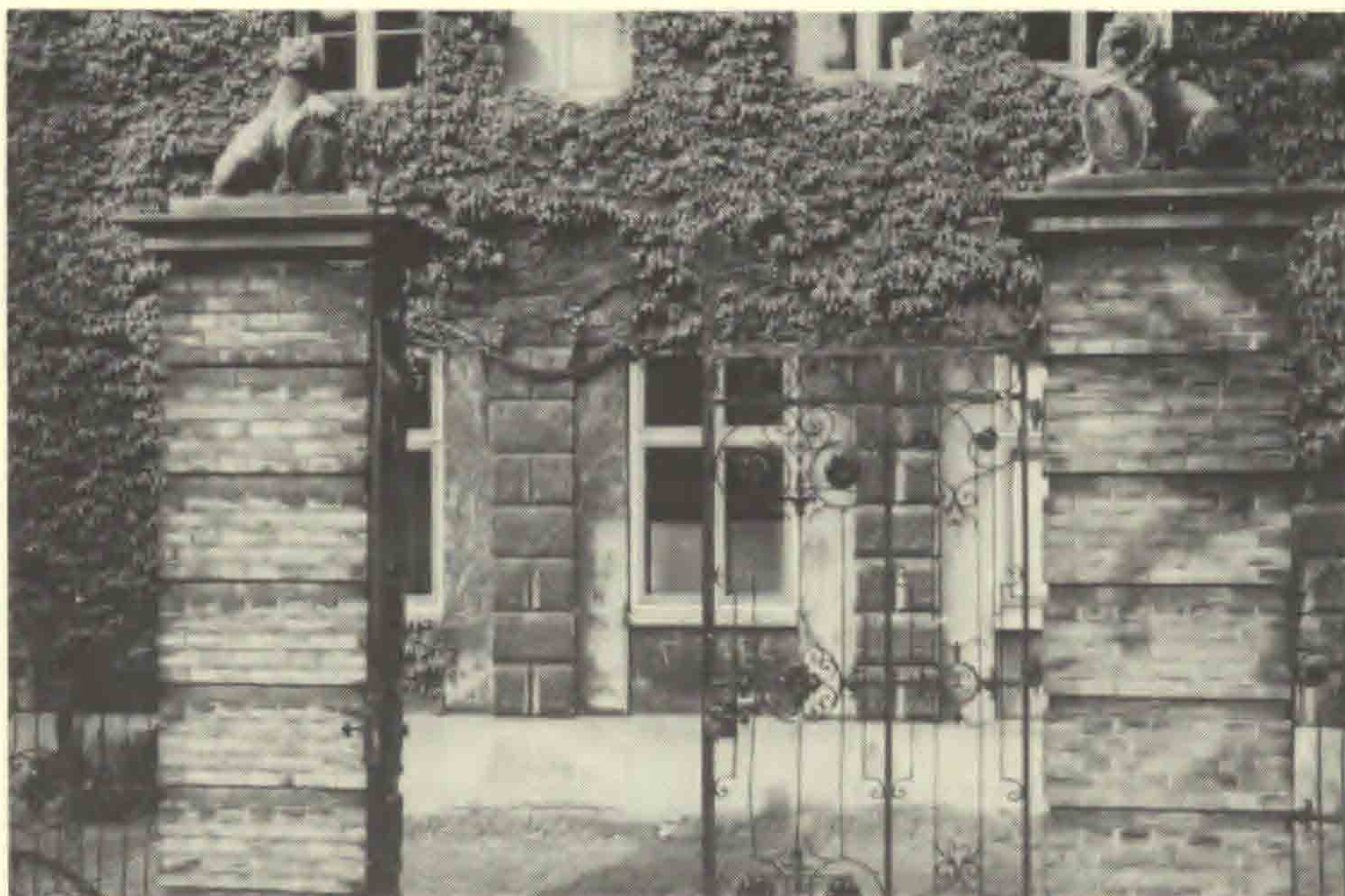
Efter apoteker Lotze's død i 1893 værnede hans enke om hans minde. Blandt andet af den grund blev hun af odenseanerne døbt »Løvemor«.

Hun lod farmaci-historikeren **E. Dam** skrive en bog om Løveapotekets historie. Værket var smukt udstyret og med mange illustrationer. Et fyldigt kapitel handler om Lotze's virksomhed og om hans imponerende have. Denne blev i den grad forbundet med hans navn, at den derefter altid i Odense blev omtalt som »Lotze's Have.«

Odense Kommune overtager haven

I årene efter Lotze's død, først i vort århundrede, gik det imidlertid lidt efter lidt tilbage for haven, som var dyr og kompliceret at vedligeholde.

Det specielle firma, som Lotze havde oprettet i eget navn til industriel fremstilling af apotekervarer, blev solgt og overflyttet til København, hvor det i dag kendes under navnet **Mecobenzon**. Samtidig havde haven helt mistet forbindelsen med apoteket, der var flyttet hen til hjørnet af Overgade og Fisketorvet (1919). I dag er apoteket i en ny bygning lidt derfra. I 1953 overtog Odense Kommune det let forfaldne haveanlæg, som derefter blev stærkt forenklet, men fint vedligeholdt. De to høje glaspaviljoner ved væksthuseene var allerede forsvundet og plantedyrkning i det resterende anlæg blev næsten helt nedlagt. Åkandedammen blev tørlagt af sikkerhedsmæssige grunde. Ved overdragelsen betingede man sig, at haven skulle være frit tilgængelig for Odenses borgere.

Løveporten til haven, AØL fot. 1960

Så blev sidst i 1960'erne den diskuterede trafikåre gennem den gamle by, Thomas B. Thrigegade, gennemført. Den tog ca. 1/3 af havens areal og fjernede samtidig dens naturlige indhegning. Samtidig blev Lotze's særprægede fabriksbygninger nedrevet for at give rum for nye gader og pladser. Dermed var et af det gamle Odenses mest særprægede miljø'er forsvundet for stedse! Dernæst fik H. C. Andersen-Museet ved Hans Jensens Stræde sin længe ønskede udvidelse, som kun kunne foretages ind i Lotze's Have. Derved forsvandt den sidste del af drivhusanlægget. Endelig blev åkandedammen og stenhøjs-øen jævnet med jorden.

Museet ønskede sig meget naturligt et grønt anlæg, hvor dets gæster kunne nyde haven i en pause under besøget. Derfor blev der anlagt et lavt, halvmåneformet bassin omkring museets lille haveterrasse, for at skille den fra den offentlige del af haven.

I dag er den gamle have således blevet til en kombination af en lukket museumshave og et lille offentligt parkanlæg. Kun lidt minder om den oprindelige apotekerhave, endsige om Lotze's særprægede romantiske have og plantesamling. I det sydvestlige hjørne findes, som en lille rest, det forenkede sten- og mosebedsanlæg (uden springvand) og enkelte af de eksotiske træer har overlevet omlægningen, for eksempel tempeltræ, tulipantræ og uægte acacie. De står alle i museumshaven.

Noter:

1. Fremset i den amerikanske bog af **John Prest**: The garden of Eden: The botanic garden and the re-creation of Paradise. New Haven - U.S.A. 1980.
2. **Poul Hauberg**: Henrik Harpestreng - Liber Herbarum. København 1936.
3. Oplysningen stammer fra **Stephan Nyelands** materiale til det aldrig udgivne værk: Havebrugets Historie i Norden gennem Tusind Aar. Det findes på Landbohøjskolens Bibliotek.
4. Fortalt af afdelingsgartner **Niels Tønneskov** (1873-1968), som havde været i gartnerlære i Lotze's Have.

Anvendt litteratur:

- E. Dam**: Odense Løveapoteks Historie. 1903.
Rich. Honoré og Niels Oxenvad: Om Lotze's Have. Fynske Minder 1976, s. 63-80.
Harald Langberg: Løvemor. Kronik i Politiken 7.11.1962.
Verner Andersen: Apotekeren og bryggeren. Artikel i Archiv for pharmaci og chemi. Nr. 26. 18. dec. 1982.
H. St. Holbeck: Odense Bys Historie. Odense 1926.
Hans-Otto Loldrup: Noget om gamle apoteker. Ferrosan - København 1984.
G. A. Becker: Odense Løveapotheks Have i værket Danmarks Havebrug og Gartneri til Aaret 1919 - København 1920 (s. 180).

Amagerbruget

Det kombinerede have- og landbrug på Amager

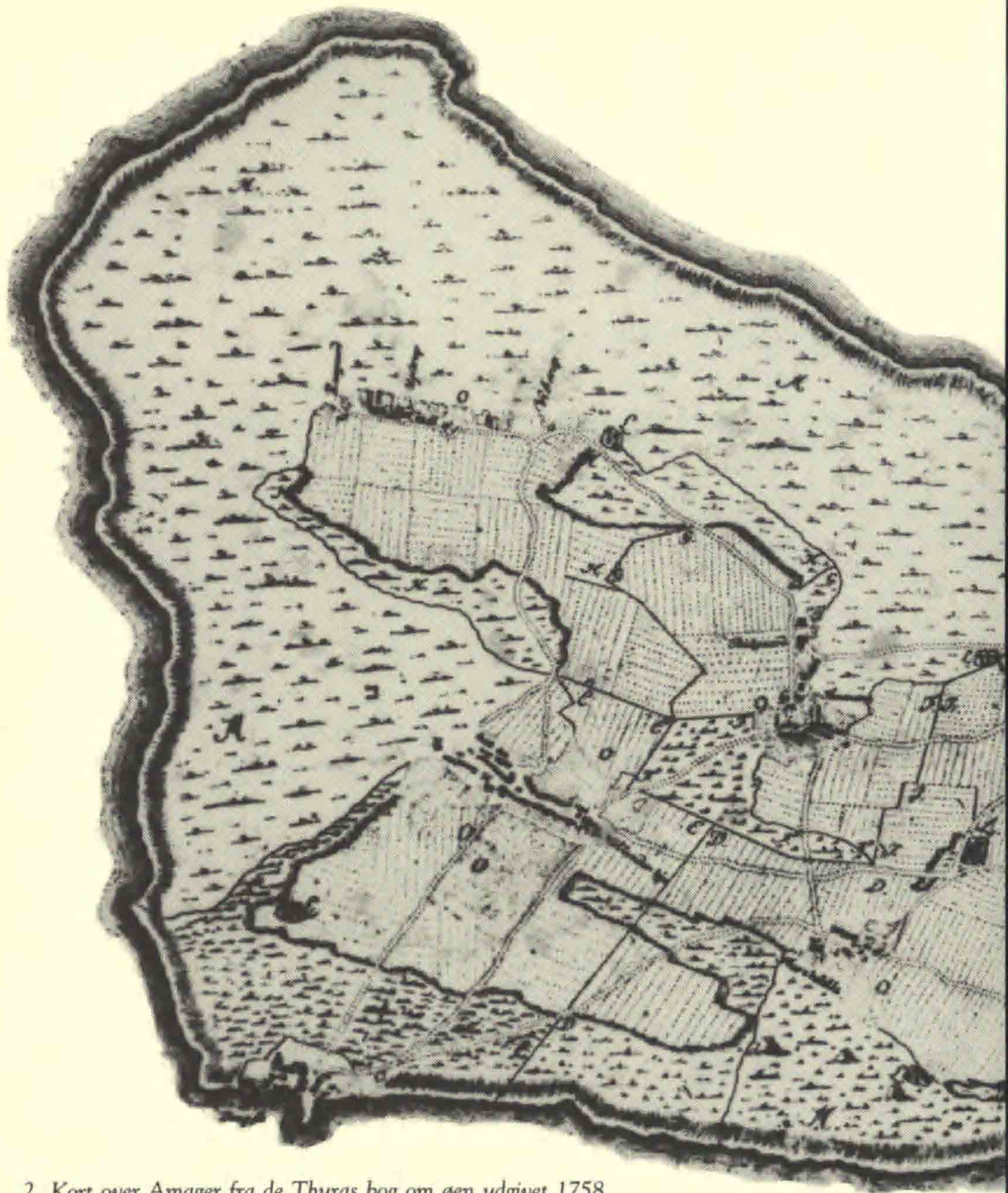
Af Anne Majken Rud¹⁰⁾ og Marianne Therkildsen¹¹⁾

Befolkningskoncentrationen i Danmarks største by, København, har gennem tiderne påvirket oplandets landbrugsproduktion. Bønder og husmænd i områderne rundt om hovedstaden indrettede helt eller delvis deres produktion efter det københavnske marked. Man har derfor kaldt dem »københavnsbønder«. ¹⁾

De forskellige områder omkring byen havde deres specialer bestemt af lokale forudsætninger, tradition og afstanden til hovedstaden. Med ældre tiders transportmidler var afstanden af afgørende betydning for, hvilke produkter man kunne føre til torvs. Jo længere afstanden var, desto mere forarbejdede og dermed indtægtsgivende måtte produkterne være, for at turen skulle kunne betale sig. Og der skulle ikke være for langt at køre med en vare, som f.eks. mælk, der skulle bringes til byen, mens den var frisk.

1. Amagere på vej med deres varer som Holger Jacobæus så dem i 1670-erne.

2. Kort over Amager fra de Thuras bog om øen udgivet 1758.

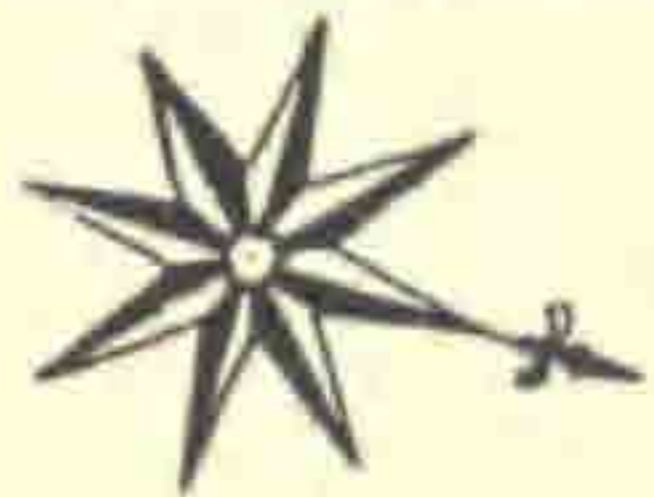
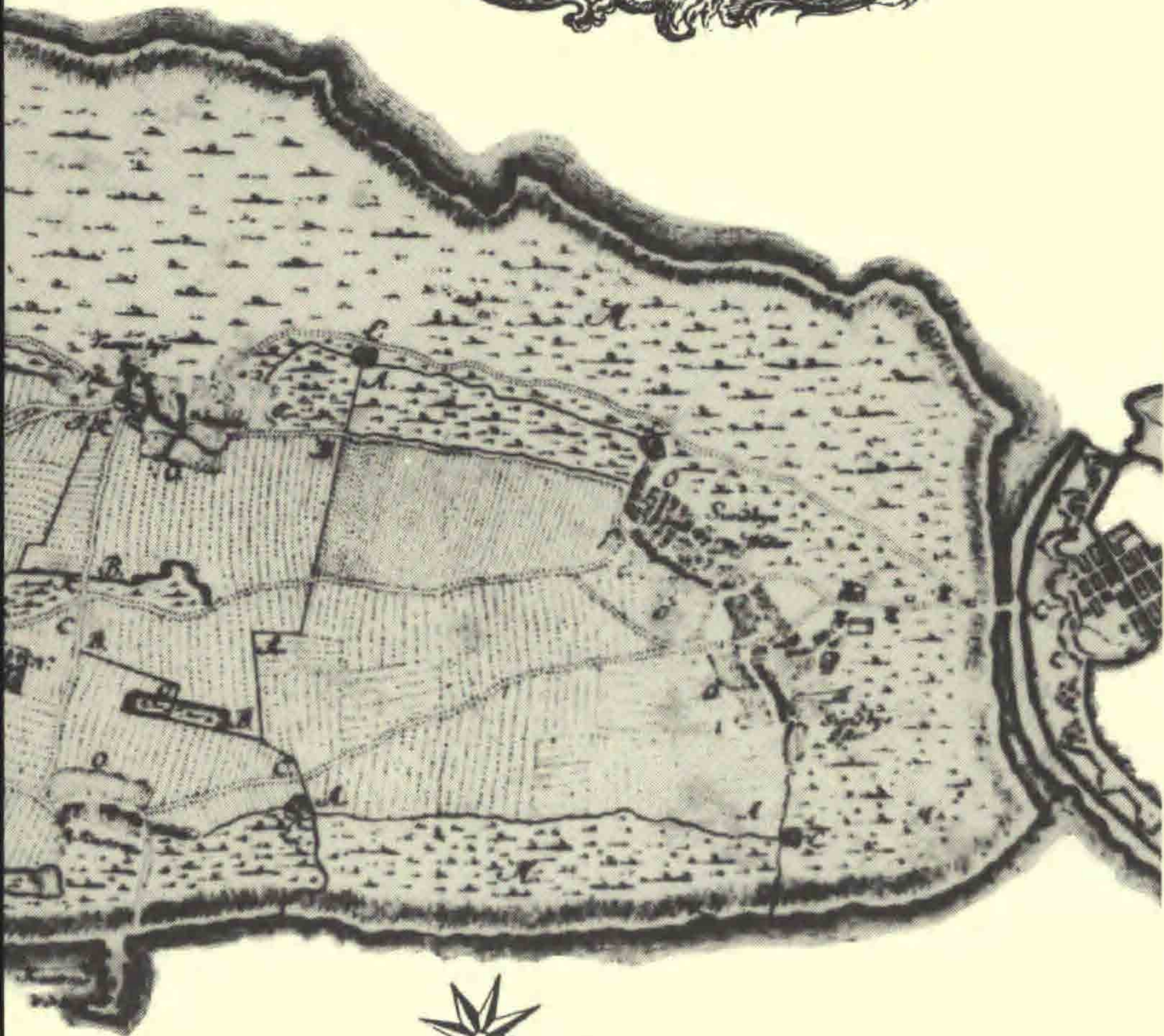
På midten af øen lå det frugtbare agerland, mens de lavereliggende områder udenom blev brugt til græsning. Bebyggelsen lå på grænsen mellem det dyrkede og det uopdyrkede land.

Gradvist blev større og større områder taget under plov, men endnu i begyndelsen af 1800-årene var der meget store uopdyrkede arealer »opfyldt med Stene, Sumper, Huller og Tuer« som Begtrup så malende beskriver det.

Fra midten af 1800-årene tog opdyrkningen af fællederne for alvor fart, og det dyrkede areal nåede sin største udstrækning i begyndelsen af dette århundrede.

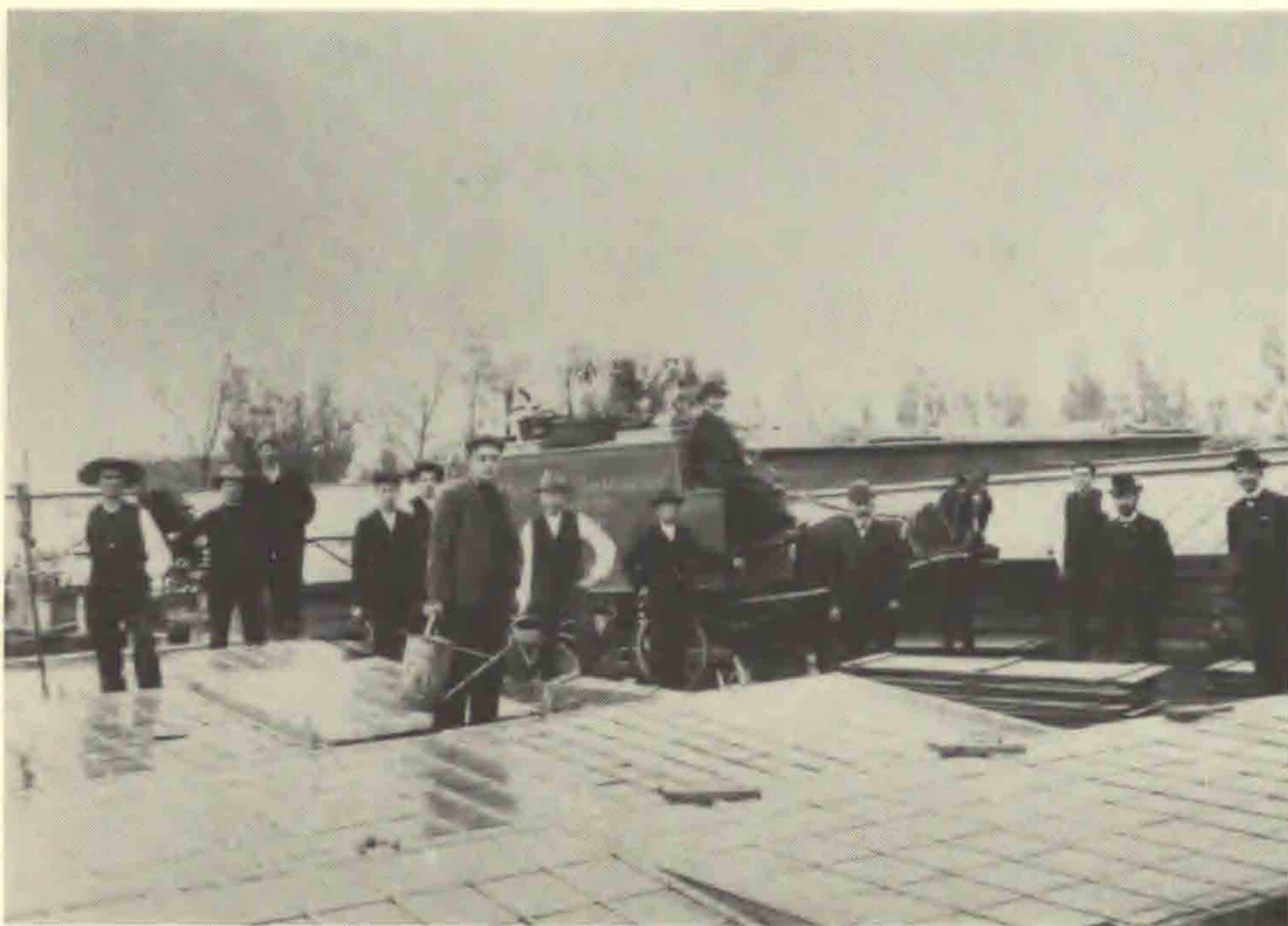
Geographisk Charte
 over den De Amager.
 Forklaring

A. Søndhye March.	I. Kongens March.
B. Faarnehje March.	K. Præstens March. Faarnehje.
C. Kjøbmand March.	L. Smaa Skov Som bliver
Kaldet Remiser.
D. Karibolille March.	M. Pælder.
E. Nollendehje March.	N. En ny Ravn Søer
anlagt paa Kjøbmand March.
F. Timmer March.	O. Kjøbmand.
G. Skielgaard March.	
H. Uglerup March.	

Også amagerne var københavnsbønder. Udtryk som »Københavns spisekammer« og »Københavns køkkenhave« afspejler den store betydning, Amager har haft for Københavns fødevareforsyning. Amagernes speciale har været grøntsager og mejeriprodukter. Det var den ridende mælkeforhandler, »Flødehusaren«, og »Amagermor's« grøntsager, der for Københavnerne har tegnet billedet af Amagers landbrug. Men amagerne har også afsat mange andre produkter. I 1500-årene bragte de fuglevildt, fisk – bl.a. ål – byg, øl og meget andet til hovedstaden. Og helt op til vore dage har amagerne tillige forsynet København med andre landbrugsprodukter som kød, korn, hø og halm.

Amagernes økonomi hvilede dog ikke alene på afsætning til Københavns indbyggere. Fra 1700-årene har man meddelelser om, at Amagerne tog til bl.a. Køge, Roskilde og Helsingør med deres varer. Også bønderne på den anden side af København var kunder hos amagerne²⁾. Så kendt var amagernes grøntsager, at nogle sjællændere efter sigende kaldte grøntsager for »amagertøj«. ³⁾ Der er også blevet eksporteret varer fra øen. I slutningen af forrige århundrede og i første halvdel af dette århundrede har der således været en betydelig eksport af især kål til udlandet. Det var dog det stadigt voksende københavnske marked, der var grundlaget for amagernes produktion og økonomi.

3. Gartneriet »Aldershvile« i Tårnby o. 1915.

København havde imidlertid ikke kun betydning som aftager af landbrugsprodukter. Der var en vekselvirkning mellem by og land, idet amagerbønderne fra byen fik forskellige foderstoffer og gødningsstoffer, som de brugte til at forøge produktionen med.

Det frugtbare Amagerland

De gode afsætningsmuligheder for landbrugsprodukter til København har været afgørende for den rolle, Amager kom til at spille som fødevarerproducent. Når øen kunne få denne betydning, skyldtes det naturligvis også, at der her var særlig gode forudsætninger for en intensiv dyrkning.

Foruden den frugtbare amagermuld var der på øen usædvanligt gode græsningsmuligheder for kreaturer. Oprindeligt var det kun de højereliggende jorder på øens midte, der var opdyrket, udenom agerjorden lå de lave, sumpede fællede⁴⁾. De gav – sammen med græsningen på øen Saltholm – bønderne mulighed for at have store kreaturhold. De mange kreaturer leverede til gengæld den gødning, som var en nødvendig forudsætning for grøntsagsdyrkningen.

4. Småbrug. Raagaardsstræde i Sundby o. 1915.

Hollænderne

Endelig har den hollandske indvandring til Amager haft en ganske særlig betydning for havebrugets udvikling på øen. Hollænderne blev indkaldt af Christian II omkring 1520 for at levere friske grøntsager og mejeriprodukter til hoffet og hovedstaden, og for at lære de danske bønder at dyrke grøntsager og forbedre deres mejeriprodukter.

Hollændernes dygtighed og erfaring har været af stor betydning for havebrugets udvikling i Danmark. Deres betydning er blevet sidestillet med de fremskridt, der fandt sted under påvirkning fra klostre og herregårdshaver.

Amagerproducenter

Det traditionelle amagerbrug, som resten af denne artikel omhandler, har ikke været enerådende på øen. Der har været flere forskellige typer af amagerproducenter og man kan groft skelne mellem tre hovedformer: Amagerbrug, gartneri og småbrug.

5. Kalve og får føres til Saltholm.

Saltholmgræsningen blev hovedsagelig brugt til ungdyr, får og gæs. De heste, som kunne undværes på gården, kom også på »Holmen«. Kastrup havn o. 1915.

Amagerbrug

Amagerbruget var et gårdbrug med en flergrenet produktion af både vegetabiliske og animalske produkter. Amagergården var hjem og arbejdsplads for 2-3 generationer og 2-5 tjenestefolk. De unge lærte driftsmetoderne ved at deltage i arbejdet fra barnsben.

Gartneri

Det egentlige gartneri, hvor man koncentrerede sig om produktionen af grøntsager, kom først til Amager omkring århundredskiftet. Især i Kastrup og Tårnby voksede en række store gartnerier frem: Lille Kastrupgård, Allégården m.fl.

Det var folk »udefra«, der startede egentlig gartneridrift med drivhuse og mistbænke. Efterhånden var der dog flere sønner fra de traditionelle amagerbrug, der kom i lære på gartnerierne og som dermed fik en egentlig gartneruddannelse. Efter uddannelsen startede de ofte med lidt gartneridrift hjemme på fødegården. På denne måde opstod der en del gartnerier på nogle af de gamle gårdes jorder, og der kom et element af gartneri ind i amagerbruget.

5a. Jan Wybrandts gård i St. Magleby o. 1900.

De store gartnerier var med deres drivhuse specialiseret i dyrkning af finere grøntsager som tomater, agurker, salat m.m. Gartneriet adskilte sig på flere andre punkter fra amagerbruget. Gartneriet var kun et arbejdssted, og der var på de store gartnerier et meget stort antal ansatte. Gartneren og hans familie boede ofte i herskabelige huse, og der var et stort socialt skel mellem dem og de ansatte.

Småbrug

Foruden gårdbrugene og de større eller mindre gartnerier, har der også eksisteret mindre jordbrug. Især har den nordlige del af øen op i dette århundrede været præget af mindre brug. De var af vekslende størrelse fra små havelodder, der kunne supplere en pension, til husmandsteder, der kunne brødføde en familie, når alle tog fat.

Nogle af de mindre steder blev drevet som gartnerier, andre var snarere små udgaver af amagerbruget.

6. Plantestregen tilsås.

Oprindeligt bredsæede man plantestregen fra en såkurv. Det var først da de små håndsåmaskiner kom frem o. 1920, at man gik over til at radså.

Jacob Petersen på »Raagaardsminde« i St. Magleby o. 1925.

Amagerbruget

Amagerbrug er betegnelsen for den driftsform, der har været karakteristisk for produktionen på amagergården. I landsbyerne St. Magleby, Maglebylille, Ullerup, Viberup og Tømmerup på det sydlige Amager har denne måde at drive landbrug på eksisteret helt op til 1940-erne.

Det grundliggende træk i amagerbruget er en kombination af almindelig blandet landbrug og frilandsdyrkning i stor målestok af grovere grøntsager. Der er selvfølgelig sket ændringer i tidens løb, men dette træk har været gældende så langt tilbage, som man kan følge det.

I vore dage forbinder man især amagerbruget med grøntsagerne, fordi det er den produktionsgren, der, med et indslag af gartneri, har holdt sig til i dag. Men i det traditionelle amagerbrug var alle produktionsgrenene nødvendige. De forskellige kornsorter, foderafgrøder og høet var en helt basal produktion, der blev anvendt til gårdens eget forbrug af mad og foder. Overskudsproduktionen blev afsat i København.

Husdyr

Husdyrene spillede også en vigtig rolle. Hestene var, som i et hvert andet landbrug, nødvendige som trækraft både til markarbejdet og til de hyp-

7. Der luges mellem kålplanterne.
Lugning med lugeske og lugekniv var kvindernes arbejde. Fot. ca. 1930.

pige transporter af varer. Som regel havde en amagergård to slags heste, et par til torvekørsel og desuden 2-6 arbejdsheste. I løbet af 30-erne blev hestene dog de fleste steder erstattet af lastbilen til torvekørsel. Senere, i 40-erne og 50-erne, måtte de vige pladsen for traktorerne i det daglige arbejde på gårdene.

I det ældre amagerbrug havde man store kvæghold. Dels malkekøer og dels kvæg til opfedning. Disse store besætninger havde flere funktioner i produktionen og er et eksempel på, hvor fint amagerbruget var tilpasset dels de naturgivne ressourcer og dels beliggenheden tæt ved København. Produkterne fra kvægholdet – mejerivarer og slagtekvæg – solgte amagerne i København. Derved udnyttede de på den mest givtige måde de gode græsningsmuligheder, øen bød på. Samtidig fik amagerne den gødning, der var uundværlig til grøntsagsdyrkningen. Som ekstra fodertilskud hjemtog amagerne endvidere mask fra de københavnske bryggerier. Således kunne den animalske produktion forøges, og via den øgede gødningsmængde ligeledes den vegetabiliske.

Amagerne var oprindelig lige så kendte for deres mejeriprodukter som for deres havesager, men efterhånden gled produktionen af mejerivarer i baggrunden til fordel for grøntsager. Selv efter at salget af mælk og smør var ophørt, bibeholdt man dog en mindre besætning til gårdens egen forsyning, ligesom man stadig indkøbte et par kvier til opfodring vinteren over. De kunne bl.a. fodres med grøntsagsaffald som hvidkålsblade, flækkede rosenkålsstokke og kasserede gulerødder. Desuden gav kreaturerne en god staldvarme, der var uundværlig når porrer og grønkål om vinteren skulle tøres op, og når de tidlige kartofler skulle sættes til forspiring.

Foruden de store kreaturer hørte der også svin, får og forskellige slags fjerkræ til en amagergård. Disse produkter var primært beregnet til gårdens egen forsyning, men hvis der nogle år var mulighed for at producere et overskud til salg, gjorde man det.

Grøntsagsdyrkning

Det der frem for alt kendetegnede amagerbruget var produktionen af rodfrugter og grove grøntsager som persillerødder, pastinakker, rødbeder, gulerødder, kål, kartofler, løg og porrer m.m. Det har været amagernes specialitet gennem flere hundrede år, og det er denne gren af amagerbrugets produktion, der har overlevet til i dag. Grøntsagsdyrkningen foregik oprindelig udelukkende på friland, dels på de mindre lodder tæt ved gårdene og dels ude i markerne, hvor de indgik som del af sædskiftet. Mistbænke, drivhuse, vanding m.m. hørte ikke til det egentlige amagerbrug.

Hvidkålen var, sammen med de andre kålsorter, rød-, grøn-, og rosenkål, de vigtigste grøntsager. Her havde amagerne særlig ekspertise. Det

gjaldt ikke alene dyrkningen, men også frøavl. Hver gård dyrkede sine egne frø. Det siges, at det var sædvane at give de unge nygifte poser med frø fra hjemgården i bryllupsgave. Det var først i dette århundrede frøhandlerne kunne tilbyde frø, der var bedre end dem, som amagerne fremdrev. Også i dag er der flere amagerproducenter, der selv avler frø til visse afgrøder.

Gødning

Forudsætningen for det intensive havebrug var velgødede jorder. Og til amagerbrugets særkender hører da også den omhu, der blev lagt i gødskningen. Som Nicolaisen, Amagers historiker, udtrykker det: »Gødning er Amagernes anden Natur«⁵⁾. De lod sig ikke nøje med staldgødning og ajle fra egne besætninger. Alle tilgængelige ressourcer blev udnyttet. Fra stranden fik de tang, der ligesom noget af grøntsagsaffaldet blev pløjet ned sammen med staldgødningen. Amagerne var desuden storftagere af gødningsmaterialer fra København. Den korte afstand betød, at bønderne kunne få staldgødning fra byens mange stalde. Desuden fik de dagreno-

8. Tjenestekarl ude at »rense«.

Det var rart at have en hest, som var god til at rense, dvs. at den kunne gå mellem rækkerne uden at træde afgrøderne ned. Hvis hesten ikke kunne det, måtte man have et barn med til at trække den ved hovedtøjet. Fot. ca. 1920.

vation – »skraldemøg« – og natrenovation. Om natten kørte det ene fulde vognlæs efter det andet fra byen ud over Christianshavn til amagerlandet. Fra 1907, da Amagerbanen kom, foregik transpotten også med latrintog. Natrenovation fra København blev brugt til o. 1940. Omkring 1915-20 begyndte man at bruge kunstgødning, og de andre former for gødning mistede gradvist deres betydning.

Menneskene i amagerbruget

Amagerbruget var meget arbejdsintensivt. Foruden gårdens egne, der kunne bestå af en familie med børn samt eventuelle ugifte søskende og ældre på aftægt, var der brug for tjenestefolk. 2-3 tjenestefolk var almindeligt, men antallet afhang naturligvis af gårdens størrelse samt af hvor megen arbejdskraft familien selv rådede over. Omkring århundredskiftet kunne der f.eks. på en gård på ca. 30 tdr. land – med flere halvstore børn – være to piger, en karl og en stor dreng. Til gårdens faste arbejdskraft hørte også ofte en husmand og dennes kone. Derudover kunne man have løs hjælp i de travleste perioder.

Arbejdet i amagerbruget

Eftersom amagerne også drev almindeligt landbrug, havde de en række arbejdsopgaver fælles med andre danske bønder: tilberedning af jorderne, såning, høst og pasning af husdyr.

Amagerne er gennem tiderne blevet meget berømmede for deres jordbehandling. De pløjede og gødede som regel både efterår og forår, og jorden skulle helst ligne et fløjlstæppe, førend amageren var tilfreds.

Såning og høst m.v. foregik på samme måde som andre steder i landet. Dertil kom så arbejdet med grøntsagerne, der satte sit præg på livet i en amagergård. Havebruget påvirkede såvel arbejdsårets gang som arbejdsdelingen mellem mænd og kvinder.

Arbejdsdeling

Meget generelt har arbejdsdelingen mellem mænd og kvinder i dansk landbrug bestået i, at manden varetog alt markarbejde og hestene, medens kvinden tog sig af arbejdet hjemme på gården incl. pasning af køer og mindre husdyr. En stor del af kvindens tid gik med at forarbejde forskellige produkter til selvforsyning, f.eks. saltning af kød, brødbagning og fremstilling af tekstiler. Kun i den travle høsttid så man kvinder på markerne i større tal.

På Amager har det også primært været mændenes opgave at sørge for markarbejdet, men i forbindelse med dyrkning og afsætning af grøntsager

har kvindernes arbejdskraft været påkrævet. I den periode, hvor gårdene havde store besætninger, brugte kvinderne tillige meget tid på at malke og forarbejde mælken.

Til gengæld for det ekstra arbejde kvinderne i amagerbruget ydede i den direkte produktion af varer til afsætning, gled nogle af de traditionelle kvindearbejder mere eller mindre ud. F.eks. bagte man ikke selv brød på gårdene, og det var kun i et vist omfang tekstilerne blev fremstillet hjemme, f.eks. brugtes købestof til amagerdragten.⁶⁾

Årets gang på en amagergård

Arbejdet på en gård var aldrig helt ens fra år til år. Vejret spillede en rolle, og man kunne et år forsøge at satse ekstra på en bestemt afgrøde. Der var imidlertid en vis rytme i arbejdsåret, der gik igen.

I det følgende skal der gøres et forsøg på at skildre denne rytme i perioden fra o. 1900 og frem.⁷⁾ Der er især fokuseret på de arbejder, som var specielle for amagerbruget.

9. Kålen plantes ud.
Hos Chrilles Raagaard, St. Magleby, o. 1920.

Forår

Et af årets første arbejder i februar-marts måned var at sætte de tidlige kartofler til forspiring. De blev lagt i flade spirekasser og anbragt i den lune stald, hvor de spirede i løbet af en halv snes dage. Derefter blev de stillet i laden for at hærdes. Et stykke særlig egnet jord blev – så tidligt som vejret tillod det – tilberedt med plov, harve og slæbebrædt. Derpå blev jorden kammet op med en hyppeplov, og de forspirede kartofler blev omhyggeligt lagt i renden. Ifølge en optegnelse fra tiden o. århundredskiftet blev de tidlige kartofler derpå dækket med bagsiden af en rive. Der skulle lægges kartofler i flere omgange i løbet af marts og april måned. De senere sorter blev ikke forspiret, og de blev dækket med hyppeploven.

Afstanden mellem rækkerne blev bestemt af den, der styrede hyppeploven, men afstanden mellem planterne i rækken var afhængig af, at de, der gik bagefter og lagde kartoflerne, havde et godt øjemål. Omkring 1930 gik næsten alle producenterne over til at bruge en kartoffelmarkør, der i én arbejdsgang lavede furer samt huller til hver enkelt læggekartoffel. Derved kom der præcis den samme afstand mellem de enkelte planter. Men lægningen skete stadig manuelt.

Ind imellem lægningen af kartoflerne skulle de øvrige grøntsager sås. De fleste: gulerødder, rødbeder, løg m.v. blev sået direkte på markerne. Men amagernes speciale, de forskellige slags kål, fik særbehandling. Så tidligt vejret tillod det, gik man igang med at tilberede jorden på »plantestregen«, der var et såbed, som oftest lå tæt ved gården. På plantestregen såedes forskellige hvidkålssorter, rosenkål, grønkål, blomkål og måske lidt roer til foder.

Efter såningen blev jorden tromlet og kort tid efter begyndte kampen mod ukrudtet. Så snart det spirede, måtte kvinderne igang med at luge mellem småplanterne. Det foregik på knæ med en lugeske eller en lugekniv. Hvis husholdet ikke selv kunne afse arbejdskraft til dette, fik man løs hjælp – en »lugekone« til hjælp. Det var et tidskrævende og ofte både koldt og vådt arbejde, og kvinderne måtte have erfaring for ikke at ødelægge kålplanterne. Lugearbejdet blev noget lettet da man gik over til at radså på plantestregen, idet man så kunne rense mellem rækkerne med en lille hjulhakke. Dette arbejde blev mandsarbejde, medens lugningen mellem planterne stadig var kvindearbejde.

Der var flere andre afgrøder, der også skulle sås. De mindre, såsom persille, timian og andet smågrønt, dyrkedes ofte inde bag hækken ved huset. Når sådanne småstykker blev tilsået, kunne man i stedet for at tromle, bruge amagernes særegne »trablers«. Trablerne, der også kendes i Holland, var træstykker, der blev sat fast under træskoene. Ofte var de lavet af en gammel tøndebund, der var skåret midt igennem. Med disse blev frøene så »trablet« ned.

Amagerne har også i perioder brugt at så flere afgrøder på samme jordstykke. I »vinterstykket«, eller som en meddeler i Tårnby kalder det: »alverdens gods«, såedes porrer, persille og gyldenlakker mellem hinanden. Man udnyttede, at de enkelte sorter kræver kortere og længere tid til at udvikles, og fik på samme stykke jord porrer om efteråret, persille om vinteren og gyldenlakker den følgende sommer.

Jordstykkerne omkring gårdene blev i det hele taget udnyttet til det yderste, og det var karakteristisk, at der blev dyrket helt op til husvæggene. På en gård i St. Magleby fortælles det, at man o. århundredskiftet brugte kulepladsen til at lægge græskar eller asier i. De kunne lige nå at blive høstet, før man igen skulle anlægge kuler.

Sommer

Når korn, kartofler og grøntsager var i jorden, kunne amagerne for en tid koncentrere sig om den meget arbejdskrævende lugning. Amagergården

10. Hvidkålen høstes.

Kålstokken hugges over med en kraftig kålniv og kålhovederne lægges i rækker, der siden læsses op i vognen.

På den måde har man altid høstet kål og man gør det stadig. På trods af de seneste års mekanisering er der stadig meget manuelt arbejde ved dyrkningen af grøntsager, især i forbindelse med høsten. »Raagaardsminde«s jorder, St. Magleby, 1980.

havde en righoldig samling af redskaber til dette formål. Man havde de allerede omtalte lugeskeer og -knive, »skraver« (dvs. hakker) både med lange og korte skafter og skuffejern. Til disse håndredskaber kom omkring 1920-erne den lille hjulhakke. Man brugte også flere hestetrukne redskaber, bl.a. forskellige typer af radrensere. En af radrenserne havde det specielle navn »extraparte«⁸⁾. Dertil kom hyppeploven, der i det hele taget var et meget anvendt redskab i amagerbruget.

Hver afgrøde blev rensed flere gange under væksten. Som eksempel kan anføres det arbejde, man omkring århundredskiftet gjorde ved en kartoffelmark: Kort tid efter lægningen når ukrudtet begyndte at spire, blev marken slæbt over med et slæbebrædt. Næste gang gik man marken igennem med en hyppeplov. Lige før kartoffelspирerne kom op, blev den igen »slæbt af«, så spirerne stod lige under overfladen i ukrudtsfri jord. Senere skulle der »extraperes«, og rækkerne skulle »skraves«, dvs. luges. Endelig blev kartoflerne hyppet med hyppeploven. De andre afgrøder blev passet lige så omhyggeligt.

Det var som sagt kvinderne, der lugede på plantestregen, mens det var udpræget mandsarbejde at køre med de hestetrukne redskaber. At »skrave« d.v.s. at luge med hakken med det lange skaft, var fortrinsvis mands- og drengearbejde, men kvinderne, måske især tjenestepiger og løs hjælp, kunne også sættes til dette arbejde.

Der kunne godt være travlt i denne periode. Rensearbejdet var med til at gøre arbejdsåret på en amagergård anderledes end på andre danske landbrug. Her plejede man nemlig at have en forholdsvis stille periode mellem såning af kornet og høhøsten i juni. Men for amagerne forestod inden hø-høsten endnu en stor, vigtig opgave: udplantning af kålen.

Når planterne på plantestregen var tilstrækkelig store, skulle de plantes ud på markerne. Her blev jorden pløjet, harvet og »slæbt af«. Mens det foregik, var andre i gang med at »trække planter« på plantestregen. Småplanternes rødder blev dyppet i pludder, så de ikke tørrede ud inden plantningen. Derefter blev planterne lagt i kurve og dækket med våde sække. På marken blev der spændt en snor ud til at styre efter, og med »ridseren« en slags kæmperive, trak man streger til at plante efter. Selve plantningen foregik ved at 2-3 mænd gik med borestave og lavede plantehuller. Efter dem kom kvinder og større børn og satte planterne med plantepinde. Det var store arealer, der skulle plantes til på denne måde, ofte flere tdr. land. Alle deltog i arbejdet, også mindre børn. De blev sat til at »rende med planter« fra kurvene til dem, der plantede ud. På en gård af gennemsnitsstørrelse varede plantetiden ca. 8-10 dage.

At plante var hårdt arbejde. De, der har prøvet det, tænker ikke tilbage på plantetiden med fornøjelse. Især for kvinder og børn fulgte der ømme rygge og evt. vabler i hænderne med.

Så snart plantningen var overstået, stod hø høsten for døren, og samtidig var det tid for høst af en af Amagers specialiteter: de tidlige kartofler. Kartofflerne blev pløjet op med en kartoffel- eller en ristplov, der ikke væltede så meget muld op. Så var det nemmere for dem, der kom bagefter og samlede kartoflerne op. Det kunne dog alligevel, måske især ved de sene kartofler, være hårdt at ligge og rode i jorden med hænderne for at finde alle kartoflerne. Så kunne man tage en kartoffelrage til hjælp. Det var et håndredskab af form som en lille greb med vinkelbøjede tænder.

Efter de tidlige kartofler fulgte høsten af sommerkartoflerne og kornet. Dette arbejde foregik sideløbende med fortsat rensning af de tilbageblevne afgrøder.

Hvis det passede ind i den enkelte gårds produktion, kunne man på dette tidspunkt udnytte de afhøstede arealer til en ny afgrøde, f.eks. blomkål, efter de tidlige kartofler. Sådanne dobbelte kulturer – to på hinanden følgende afgrøder på samme mark – var meget almindelige på Amager. Derved udnyttede man agerjorden mest mulig. Det krævede til gengæld ekstra arbejde med god gødskning og omhyggelig jordbehandling.

11. Hvidkålen stables i kule.

Kulerne var af varierende størrelse og der blev brugt forskellige slags dækmateriale afhængig af, hvilke afgrøder, der skulle opbevares. Både halm, tang og græstørv blev brugt til at isolere mod kulden.

Rød- og hvidkål blev opbevaret i såkaldt åbne kuler. De blev på siderne dækket med jord og halm, og foroven med tang og halm.

Hos Jacob Petersen »Raagaardsminde« i St. Magleby o. 1920.

Efterår

Efter kornhøsten fulgte høsten af de mange grøntsager slag i slag. Vinterkartoflerne blev taget op når toppene var helt visne, og derefter fulgte roer, rødbeder, gulerødder og selleri. Ved høsten af disse grøntsager var såvel kvinder som mænd i arbejde. Mændene pløjede eller gravede op, og kvinderne og de store børn samlede sammen og pudsede af, før afgrøden blev transporteret hjem til gården.

Omkring november, efter sellerihøsten, var kvindernes markarbejde på nogle gårde slut for det år, idet det som regel var mændene, der høstede hvidkålen. De brugte en kålniv – også kaldet en roekniv. Den var ofte lavet af et kasseret leblad og omvundet med gamle stofstrimler. Hvidkålhovederne blev læsset op i en stivvogn med hænderne, »der skulle bukkes ryg mange gange«, fortælles det. Kålstokkene blev stående på marken indtil de ved efterårspløjningen blev pløjet ned. Næste forår, når de havde afgivet nogen næring til jorden, blev de nu hårde kålstokke pløjet op igen, samlet sammen, tørret og anvendt som brændsel, »amagergas«.

Da amagerens økonomi var anlagt på afsætning i mindre portioner fordelt over året, måtte afgrøderne opbevares godt. På Amager havde man en kælder under storstuen, hvor grøntsagerne kunne opbevares sammen med saltet kød og andre fødevarer. Størsteparten blev dog overvintret i jordkuler. Derfor skulle der sideløbende med grøntsagshøsten graves kuler og skaffes dækmaterialer. Hertil brugte man halm, græstørv og tang. Halmen havde man selv på gården. Græstørvene fik bønderne fra de flade strandenge. Det var byens hartkornsejere, der ejede strandengene i fællesskab, og de aflønnede husmænd til at skære tørvene. Tørveskæringen fandt sted i september og oktober. Der var faste regler for, hvordan tørvene blev fordelt. I Maglebylille fik hvert brug et fast antal ruller, mens tørv i St. Magleby blev fordelt efter gårdenes størrelse.

Den tang, der skyllede i land om efteråret, var også velegnet til at dække kuler med. I modsætning til tørvene var tangen et frit gode. Alle landsbyens indbyggere havde ret til at hente tang på byens strand. Det gjaldt om at komme tidligt op de dage, hvor der var tang at hente. Tangen var vigtig, og det siges, at karle, der var gode til at få fat i tangen, var særlig efterspurgte ved skiftedag.

Når de sidste hvidkål omkring midten af november var kulet ned, skulle jorden forberedes til næste års produktion. Der skulle køres møg ud. Møddingen, evt. iblandet noget tang, blev læsset i stivvognen og ude på marken blev møget »hakket af« oppe fra vognen. Det var betroet arbejde at fordele gødningen. Bunkerne skulle helst være lige store og fordeles jævnt. Når hele møddingen var kørt ud, skulle man ud og sprede bunkerne før efterårspløjningen.

Vinter

Et af årets sidste arbejder i marken var at »vælte« grønkålen, der ligesom porrerne og rosenkålen blev stående på voksestedet, til man fik brug for dem. Grønkålen blev løsnet lidt med en gravegreb, blev væltet mod nord og jorden trådt til med træskoene. Så kunne forårssolen ikke svide toppen og eventuel sne ikke knække bladene. Inden jul var årets egentlige markarbejde slut og alle redskaber blev rensset, ordnet og smurt med olie, inden de blev taget under tag.

Den dumpe lyd af plejlens slag fra tærskeloen hørte tidligere til vintrens lyde på alle gårde. Også på amagergårdene skulle kornet tærskes. Men i slutningen af 1800-tallet blev dette vinterarbejde på de fleste amagergårde til efterårsarbejde, idet man fik de store tærskværker drevet af kulfyrede lokomobiler. Tærskværkerne, der ofte var fællesejede, gik på omgang mellem gårdene. Mandskabet, der fulgte med tærskværket rundt, var landsbyens husmænd. Med tærskværkerne blev det meste af gårdens tærskning overstået på et par dage. Plejltærskningen gik dog ikke helt af brug, idet rugen stadig blev tærsket på gammel manér for at bevare

12. Tørveskæring ved Søvang syd for Dragør.

Tørveskæringen fandt sted i september og oktober. Med en tørvekniv blev græstørven skåret i lange, brede baner, dernæst blev den løsnet fra jorden med en tørvespade. Tørvene blev rullet sammen og stablet med 25 ruller i hver stak. Fot. 1934.

rughalmen. Den blev bundet til »rugbråder«, dvs. et knippe renstrået rughalm med rodenden samme vej ombundet med to halmbånd. Rugbråderne blev solgt i København som foder til vognmands- og drocheheste. Plejltærskning tager lang tid, og det var som regel en udefrakommende husmand, der på denne måde fik vinterbeskæftigelse.

For gårdens eget hushold, familie og tjenestefolk, var det især arbejdet med grøntsagerne, der prægede vinteren. Kulerne skulle passes. I takt med vejrets skiften måtte man øge og mindske mængden af dækmaterialer. Det var nemlig lige galt for grøntsagerne, om der var for varmt eller for koldt i kulen. Det kunne tage en hel dag at dække alle kuler ekstra til, når det pludselig satte i med hård frost.

Bortset fra slagtingen omkring juletid var vinterens arbejde især koncentreret om afsætningen af varerne. Før de to ugentlige torverejser skulle kulerne åbnes og lukkes omhyggeligt igen, når det fornødne var taget op. Grønkål, porrer og rosenkål skulle hentes på markerne. Helst ville man tage porrer til en måneds forbrug i tøvejr. Men hvis de var blevet kedelige, slimede og gule, måtte man ud og tage nye porrer op, selv om det kunne være vanskeligt i frostperioder. Når alle varerne var tilvejebragt, skulle de, ligesom resten af året, gøres klar inden torvelæsset kunne pakkes.

13. Tangen læsses ved Søvang.

Tangen var et fint dækkemateriale til kulerne. Den isolerede godt og dens saltindhold gjorde at den holdt sig blød i frost, så det var lettere at få hul på kulen.

En stor del af amagervarene var i tidligere tid emballeret i pilekurve, og i januar-februar måned var det tid for at skaffe materialer til nye kurve. På voldene omkring engene, foran gårdene og andre steder, hvor det ikke tog plads for agerbruget, voksede der piletræer. Ved beskæring af pilen fik man uden særlig udgift vidjer til kurvene. Amagertraditionen siger, at hver gård tidligere flettede deres egne kurve. Det var et let arbejde for en gammel mand, hvis tid ved markarbejdet var ovre. I mands minde har det dog været husmænd, der specialiserede sig i kurvefletning. Bønderne leverede vidjerne hos kurvemageren, og han flettede det aftalte antal kurve i bestilte størrelser. Med beskæringen af træerne, det sidste vinterarbejde, blev foråret så småt varslet, og man kunne atter begynde at tænke på forspiring af de tidlige kartofler.

Ved siden af disse årstidsbestemte arbejder har man året rundt haft husdyr, fjerkræ, husholdning m.v. at se til. Og som stadig rytme året igennem de to ugentlige torveture.

14. Bag den endnu udækkede hvidkålkule ses en række piletræer. Pilen gav materiale til kurvefletning. Ved den årlige beskæring fremkom de karakteristiske stynede pile.

Afsætning af produkterne

Transport

Amagerne bragte selv deres varer til aftagerne. Disse københavnerure prægede i høj grad det daglige liv på amagergårdene og har indtaget en stor plads i amagerens bevidsthed.

I planlægningen af arbejdet på gården måtte man indregne den arbejdstid, der gik med torverejserne og forberedelserne til dem. Torveturene var til gengæld afslutningen på arbejdet med produkterne og gav tillige konstante indtægter. Deraf kommer nok den nimbus, der stod om dem.

Oprindeligt foregik en del af transporten til fods eller på hesteryg. På ældre billeder kan man se, at varerne blev båret ind til byen i kurve og stofposer, eller de kunne som mælkebimplerne fæstes til sadelen og bringes til byen af en ridende amager. Det var imidlertid begrænsede mængder, der kunne transporteres på denne måde, så sædvanligvis måtte man have vognen frem. »Horseskuden«, som Michael Jernskiæg kalder den i sit *Amagerrim* fra 1693⁹⁾, var indtil o. 1930-erne næsten enerådende som transportmiddel.

15. Hvidkålslæs til eksport.

Kål er blevet eksporteret i stor udstrækning til lande som Østrig, Ungarn, Rusland, Norge, Sverige og Tyskland. I perioder har der endog været solgt til U. S. A.

Når hvidkålen skulle transporteres med jernbanen, blev den sendt i løs vægt. Skulle den med skib, blev den derimod pakket i sække. Hos Chrilles Raagaard, St. Magleby, o. 1920.

Torveturens betydning for amagerbruget viser sig i, at man på amagergårde havde en særlig torvevogn. Ligesom på andre danske gårde havde man arbejdsvogne til brug i produktionen og en stadsvogn til persontransport ved festlige lejligheder. Hertil kom så på Amager torvevognen. Den var smukt forarbejdet og bemalet, samtidig med at den var tilstrækkelig solid til at fragte de ofte tunge læs. Ligesom man havde tre forskellige vogne, havde man også tre slags seletøj, til arbejdsbrug, til stads og til torvekørsel. Amagerne lagde stor vægt på at alt, der havde med torvekørslen at gøre, skulle tage sig solidt og præsentabelt ud.

Tidligere havde man også på mange gårde en torvekane. Da vejene var dårlige, kunne det være en fordel, når det var kaneføre. Med kanerne var det også muligt at stikke en genvej over de snedækkede marker. Efterhånden som man begyndte at rydde vejene for sne og senere at strø salt, var kanernes tid definitivt forbi.

16. Gulerødderne vaskes.

Arbejdet med at gøre grøntsagerne i stand, inden de skulle sælges på torvet, foregik oftest på gårdspladsen.

Under 1. verdenskrig lå der soldater indkvarteret på gårdene i St. Magleby. Her deltager de i det daglige arbejde på gården. Hos gårdejer Mathias Madsen, St. Magleby, o. 1917-18.

Salgssteder

Torvet var ikke det eneste sted, hvor amagerne afsatte deres produkter. I ældre tid havde de enkelte gårde ofte faste aftagere i København, som de solgte direkte til.

Det kunne f.eks. være som fast leverandør af mælk til en større husholdning. Flere amagere havde også faste stader i byens porte, hvorfra de solgte deres varer. Stadehandelen forsvandt efterhånden som mellemhandlere – grønthandlere – i løbet af 1800-årene overtog salget til byboerne. Foruden salget på torvet havde amagerne i senere tid også oftest et par grønthandlere, der var faste kunder. De bestilte i forvejen og fik varerne leveret direkte til butikken. I nyere tid kunne afsætningsturene endvidere gå til Frihavnen med større partier kål til eksport eller til provinsskuderne, der om efteråret lå i kanalerne ved Børsen og i Nyhavn. Selv om det var store mængder, der blev afsat på disse måder, var det dog især torverejserne, der ved deres hyppighed prægede livet på amagergårdene.

»At lave til torvs«

Amagerne lagde stor vægt på, at varerne skulle tage sig godt ud, og især kvinderne brugte en del tid på at ordne grøntsagerne, inden de skulle præsenteres for kunderne. Før hver torverejse skulle der »laves til torvs«. Først blev varerne hentet frem og dernæst skulle de gøres i stand. Hvidkålen blev »bladet af«, og rosenkålene skulle »pilles« af stokken. Sommerkartofler og gulerødder samt persille, asier, spinat, kørvel m.m. blev skyllet i store trækar. Når alle varerne var ordnet, skulle de afvejes, bundtes eller emballeres. I nyere tid blev mange varer solgt efter vægt. Hvert fjerde år skulle lodderne »registreres«, og så måtte man ind på »Mønten« (Den kongelige Mønt) for at få dem kontrolleret. Før i tiden blev nogle varer solgt efter mål, dvs. rumfang, og helt op til vore dage har de ældre på gårdene brugt udtrykket, at de skulle ud at »måle« kartofler eller gulerødder, uanset at de brugte vægten. Større grøntsager, som f.eks. kålhoveder, blev solgt i snese. Det var imidlertid ikke en almindelig snes på 20 stk., amagerne regnede med. Man brugte »en amagersnes« på 22 stk., indtil denne sædvane i 1908 blev afskaffet ved en aftale mellem producenterne.

Porrer, persille, nye gulerødder, forskelligt smågrønt m.m. blev solgt i bundter, f.eks. 5 nye gulerødder i et bundt. Ofte havde kvinderne grimme, ømme mærker på hænderne efter at have bundtet porrer, fordi de skulle bindes meget stramt. At det gik ud over hænderne, var der ikke noget at gøre ved.

Arbejdet med at ordne grøntsagerne foregik på gårdspladsen eller i den åbne vognport. Kun hvis det om vinteren blev alt for koldt, trak man ind i staldens varme.

Indtil trækasserne kom frem o. 1920-30 blev mange varer pakket i pilekurve. Der var forskellige størrelser: »halvskæppekurve«, »skæppekurve« og »toskæppekurve«. Til at dække kurvene havde man »kurveklæder«, hvide lærredsstykker med ejerinitialer broderet på. Til grønkålstokke og de allernyeste kartofler brugte man hvide lærredssække, der også bar ejerens monogram. Der blev sat en ære i, at kurveklæderne og de hvide sække var helt rene. Ofte kunne man se de hvide stykker ligge til tørre på hækken eller stakittet ved gården.

Når alt var bundtet eller emballeret, kunne torvevognen pakkes. Kurve, almindelige sække og de hvide sække blev omhyggeligt stablet med de mest robuste grøntsager underst. Var der mange hvidkålshoveder, kunne de lægges løst i bunden af vognen. Langs siderne blev der stillet en række af de store kurve, og ovenpå dem kunne der stå endnu en række.

17. Klar til torvet.

Torvevognen var sædvanligvis mørkegrøn og kunne være pyntet med sorte og hvide stafféring. Til vognen hørte pisk, lygter, agehynde, hestedækken, presenning, fodersæk til hestene m. m. Om vinteren havde man desuden en pelsforet fodpose og en brodekasse med brodder til hesteskoene i tilfælde af islag. »Strandlyst«, St. Magleby fællid, 0. 1906.

Imellem kurvene og øverst på læsset kunne så grønkålen i de hvide poser ligge godt beskyttet. Til tider skete det, at kurve med store sarte grøntsager, som f.eks. asier, blev hængt på siden af vognen. Når alt var placeret på rette måde, blev læsset dækket med en presenning og surret godt fast. Dermed var dagens arbejde med at »lave til torvs« slut, og vognen stod parat til næste morgen.

Torverejsen

De traditionelle torvedage var onsdag og lørdag. I senere tid har amagerne torvekørsel været fordelt over alle ugens hverdage, men stadig kørte man på torvet to gange om ugen.

Det var sædvanligvis manden og konen på gården eller evt. konen og en karl, der kørte til torvet. De startede tidligt hjemmefra. De måtte jo være på torvet til rette tid, og inden de nåede så langt, var der forskellige forhindringer, der kunne sinke dem. Helt frem til 1857 måtte amagerne vente på at »Amagerport« blev åbnet. I ældre tid var byens porte lukket fra kl. 10 om aftenen til kl. 6 eller 7 om morgenen. Det betød, at der på de store torvedage kunne holde op mod 100 amagervogne og vente på at porten blev åbnet. For at komme ind i byen måtte der endvidere bruges en del tid på at betale portpenge og accise, en art indførselsafgift. Fra 1790 skulle der også betales bompengge på turen ind. Denne afgift gik til vedligeholdelse af vejene og blev først afskaffet i 1915.

Vel ankommet indenfor byens volde gik turen mod torvet. Amagerne har gennem tiderne afsat deres varer på flere forskellige torve. I 1500-årene var de på Amagertorv og i de små gader deromkring. Da Højbroplads opstod efter branden i 1795, blev den også taget i brug som torveplads. Desuden havde amagerne ret til at sidde i yderkanterne af byens andre torve, f.eks. Gråbrødretorv samt Gammel- og Nytorv. Også på Christianshavns Torv, hvor bønderne fra Amager havde handlet siden 1600-årene, var der grønttorv. Hertil blev engros-handelen, der i en periode havde fundet sted ved Børsrampen, flyttet i 1868. Der var til stadighed klager over pladsmangelen på torvene. Efter langvarige forhandlinger åbnede i 1889 »Grønttorvet ved Vendersgade«, det nuværende Israels Plads.

Der var ikke faste stodepladser på torvet ved Vendersgade, derfor gjaldt det om at komme til torvet på præcis det rette tidspunkt. Hvis man kom for tidligt, fik man anvist en plads midt på torvet, hvor handelen ikke var så god. Kom man derimod for sent, blev man henvist til stodepladserne på Nørrevold, hvor handelen var endnu ringere.

For at være på den sikre side tog man i disse tider ekstra tidligt hjemmefra, ofte kl. 1 eller 2 om natten. Da det var forbudt at holde stille inde i byen, kørte man langsomt rundt i gaderne omkring torvet og lurede på

det rette tidspunkt til at køre ind på torvet. Pludselig var det tid, og et vildt kapløb begyndte. Det gjaldt om at være en god kusk og at have gode heste. Da alle var interesserede i at opnå de eftertragtede yderpladser, skete det ikke sjældent at hele torvet var besat allerede kl. 4 om morgenen, selvom handelen først måtte begynde kl. 6. Uden faste stader kunne det endvidere være svært for køber og sælger at finde hinanden. Derfor rejste sælgerne særlige kendetegn højt over vognene. Det kunne være store navneskilte eller amagerkurve malet i forskellige farver.

Med en ny torveorden fra 1913 blev disse forhold reguleret, idet der blev indført faste stadepladser. Derved sparede man – mod en fast årlig afgift – nattesøvn og kunderne vidste, hvor man var at finde. Når vognen var anbragt på torvet og der var gjort klar til salg, kunne der måske blive tid til en kop morgenkaffe inden handelen begyndte. Nær torvet var der en række små beværtninger, som især blev besøgt af de torvesøgende.

Det var kvinderne, der stod for handelen. Mens konen tog sig af salget, kunne manden ordne andre ærinder. I de tider, hvor amagerne tillige drev en del handel med kvæg, benyttede han måske lejligheden til at slå et slag omkring Trommesalen – byens kvægtorv – for at følge med i prisudviklingen.

18. På torvet ved Vendersgade.

Med torveordenen af 1913 blev torvet inddelt i ca. 1200 faste stadepladser. Et stade til en forspændt vogn var på 14 m².

Når heste og vogn var kørt på plads kunne handelen, der foregik ved vognens bagende, begynde. Fot. o. 1930.

Efter torvetid blev der tid til et hurtigt måltid i kælderbeværtningen, før turen gik til de faste grønthandlere. Det kunne godt være noget af en omvej, men fordelene var, at man var sikker på at få store mængder afsat. Nogle gange kunne op til halvdelen af et torvelæs være afsat på forhånd. Det gav ro i sjælen, hvis afsætningen ikke var så god på torvet den dag. Eller måske lidt ærgrelse, hvis det var en specielt god dag?

Ofte blev grønthandleren og »hans amager« gode venner, og der var tradition for, at grønthandleren og hans familie kom på besøg på gården en sommersøndag.

Når grønthandlerne havde fået deres varer, blev kursen sat mod Amager. På vejen gjorde man forskellige indkøb til husholdningen og derpå gik turen endelig hjemad.

For børnene var forældrenes hjemkomst dagens højdepunkt. De så straks, om vognen var tom og dermed om afsætningen havde været god.

19. »Amagerkoner« på Grønttorvet o. 1930.

Det københavnske gadebillede har langt op i tiden været præget af amagerkoner, der solgte grøntsager. Der var dels amagerproducenternes koner, dels »andenhåndskoner«, der videresolgte produkter, de havde købt hos amagerbønderne og endelig »Sundbykoner«, der solgte »smågrønt«, dvs. persille, radiser, kørvel, spinat m. m. fra deres smålodder i Sundby.

Torvedragten bestod af sort skørt og liv samt blåt forklæde. Under forklædet blev »forlommen« med to rum til mønter og sedler, anbragt. På hovedet brugte kvinderne en solhat.

Og mens de ventede på at se, om der muligvis var lidt slik i købmandspakken, hørte de de voksne snakke om efterspørgsel, udbud og priser. For børnene var torvet spændende, og løftet om en torvetur kunne bruges som belønning eller trøst. En meddeler fortæller således, at da han havde klemmt fingeren slemt i vandposten, fik han som trøst lov til at komme med på torvet dagen efter. Således blev næste generation tidligt inddraget i denne vigtige del af arbejdet i amagerbruget.

Ændringer i amagerbruget

Karakteristisk for det traditionelle amagerbrug var balancen mellem gårdens forskellige produktionsgrene: mellem den almindelige landbrugsproduktion af korn, hø, halm, foderstoffer m.v., kvægavlen og dyrkningen af grøntsager. Det var dog ikke et lukket kredsløb på selve gården, men et større kredsløb hvor København indgik som aftager af nogle af produkterne og som leverandør af gødning og foderstoffer.

20. Nutidens amagerproducenter har været hårdt trængt af lufthavnens mange udvidelser. Bl. a. er landsbyen Maglebylille blevet jævnet med jorden og under landingsbanernes cement ligger efterhånden adskillige tønderland god amagermuld.
Fra »Hjørnegaard«s marker i St. Magleby 1982.

Ressourcebevidsthed er et andet nøgleord i karakteristikken af amagerbruget. Som omtalt forstod amagerne til fulde at udnytte næsten alle øens naturressourcer. De brugte tang og overfladetørv til at dække kulerne med, pil til at flette kurve af, tørrede kålstokke som brændsel på den meget brændselsfattige ø m.v.

Disse grundtræk ved amagerbruget har gradvist ændret sig gennem de sidste 50-100 år, således at det traditionelle amagerbrug ikke eksisterer længere.

Lidt efter lidt er det almindelige landbrug gledet i baggrunden til fordel for grøntsagsdyrkningen. I en overgangsfase bibeholdt man det, der var nødvendigt for at opretholde selve gårdens balance, lidt sæd til hestene, et par malkekøer til eget forbrug etc. Efter at traktorer og lastbiler afløste hestene, og det var andre, der forsynede København med mælk, var det snart slut med husdyrholdet på Amager. Endvidere ophørte den omhyggelige, men arbejdskrævende udnyttelse af øens naturressourcer i takt med arbejdslønningernes stigning.

Samtidig er der sket en kraftig indskrænkning af Amagers dyrkede arealer. I dette århundrede er store landbrugsarealer inddraget til bygning af etageboliger, til parcelhusudstyknings og ikke mindst til lufthavnens udvidelser. Der har derfor fundet en ret omfattende udflytning af gartnerier sted til områder syd og vest for København. En udvikling som kunne finde sted bl.a. fordi afstanden til byen ikke længere var af samme betydning som dengang, transporten foregik med heste.

Men amagerenes tradition for grøntsagsdyrkning fortsætter, nu med et større islæt af gartneridrift og mekanisering. På trods af mekaniseringen er det dog stadig karakteristisk, at mange af arbejdsprocesserne kræver meget manuelt arbejde. Selvom amagerbruget i traditionel skikkelse ikke længere eksisterer, findes der stadig amagerproducenter. Der laves stadig til torvs, og turen til torvet – nu i Valby – hører fortsat til dagliglivet på en amagerbedrift.

Havebruget på museum

Gennem århundreder har havebruget præget Amager, og helt op til nutiden har det været et af øens vigtigste erhverv. Det var også ønsket om et forbedret havebrug, der oprindeligt lå bag indkaldelsen af de hollandske immigranter, der på så mange områder kom til at præge livet på Amager. Det er derfor naturligt at havebruget er et af de vigtigste arbejdsområder for Amagermuseet, der har den kulturhistoriske udvikling på Amager som sit speciale.

21. Nordgaard, Hovedgaden 4 i St. Magleby.

Gården har været drevet som traditionel amagergård gennem generationer indtil den i 1952 led samme skæbne som så mange andre amagergårde, idet jorden blev eksproprieret af lufthavnen.

Nordgaard ejes nu af Amagermuseet og i gårdens syd- og vestlænge er udstillingen om havebruget på Amager indrettet.

22. Hvidkålsmark.
»Strandvanggaard«, St. Magleby fælle 1984.

Amagermuseets gård på Hovedgaden i St. Magleby rummer interieurer fra forskellige amagergårde, en samling af malerier med motiver fra øen og en samling af de smukke og særprægede amagerdragter. På grund af pladsmangel har det imidlertid ikke været muligt også at fortælle om havebruget, som er forudsætningen for den velstand, der rådede på Amager, og som museets samlinger så tydeligt vidner om.

I 1973 erhvervede »Amager Museumsforening« imidlertid yderligere en firlænget gård på Hovedgaden kun få hundrede meter fra Museumsgården. Restaureringen af »Nordgaard«s udlænger begyndte for alvor i 1980, og da mulighederne for at lave en udstilling om havebruget nu var indenfor rækkevidde, startede museet en bred indsamling af materiale om emnet. Frem for alt blev et meget stort antal arbejdsredskaber og andre genstande med tilknytning til havebruget hjemtaget til museets samlinger. De stammer især fra gårde i St. Magleby og de nærliggende landsbyer Viberup, Ullerup og Tømmerup, men også fra mindre landbrugsejendomme i området. Af særlig betydning er den samling, som Jan Dirchsen har skænket til museet. Jan Dirchsen har et langt liv bag sig som amagerproducent og har desuden levende interesseret sig for øens historie. Gennem mange år har han opbygget en righoldig samling af havebrugsredskaber.

I 1984 kunne museet åbne udstillingen om havebruget på Amager i Nordgaards nyrestaurerede syd- og vestlænge. Udstillingen rummer foruden genstandene, som naturligvis er de vigtigste, et stort billedmateriale og fyldige tekster, der tilsammen giver den nødvendige baggrundsviden om de udstillede genstande og deres brug. Museets arbejde med havebruget er imidlertid ikke afsluttet med etableringen af den faste udstilling. Indenfor de nærmeste år vil et jordstykke, der ligger mellem de to museumsgårde, blive taget i brug. Jorden skal dyrkes efter de gamle metoder, så museets gæster får mulighed for at se de traditionelle afgrøder som pastinakker, persillerødder m.fl. og for at opleve de gamle arbejdsredskaber i funktion.

Dokumentationen af amagerbruget er langt fra afsluttet endnu. Der er især behov for mange flere interviews med folk, der kender til arbejdet med havebruget, så vores billede af arbejdet i markerne og livet på gårdene bliver så fyldigt og nuanceret som muligt. Det er også museets ønske at arbejde videre med gartnerierhvervet og småbrugene, således at det bliver muligt at skabe et helhedsbillede af havebruget på Amager.

Forhåbentlig bliver der ikke tale om at beskrive et erhverv i gradvis afvikling, sådan som den hidtidige udvikling peger i retning af. Hvis amagerproducenterne, af rentabilitetshensyn, må opgive den arbejdskraftkrævende grøntsagsdyrkning er der ingen muligheder – heller ikke ved fredning – for at bevare det karakteristiske landskab.

Det vil være et stort savn, hvis man på Amager en dag ikke længere har mulighed for at nyde det vide udsyn over flade grøntsagsmarker, over sribede rød- og hvidkålsagre med grønsagskuler og alle de andre synlige spor af en erhvervs- og livsform med rødder små 500 år tilbage i tiden.

Noter og litteraturhenvisninger

1. **Holger Rasmussen:** Københavnsbønder. I »Historiske Meddelelser om København« 1963, s. 75-98.
2. **Kai C. Uldall:** Tilstanden i Københavns Amt ved Aar 1740. II.1 »Aarbog udgivet af Historisk Samfund for Københavns Amt« 1918.
3. **Johannes Tholle:** Almuehavedyrkningen i Omegnen af Hovedstaden. I »Historiske Meddelelser om København« 1931-33, s. 65-94.
4. **Karl-Erik Frandsen:** Tårnby. Træk af bebyggelsens historie. 1975. samme: Vang og Tægt. Esbjerg 1983. (Disputats).
5. **Chr. Nicolaisen:** Amagers Historie bd. III, s. 96.1915.
6. **Elna Mygdal:** Amagerdragter. Vævninger og Syninger. Kbh. 1932.
7. Til dette og det følgende afsnit er benyttet optegnelser af Bertel Petersen, Aldershvile i St. Magleby (Nationalmuseets etnologiske Undersøgelser) samt Amagermuseets optegnelser.
8. Betegnelsen »extraparte« er i tidens løb blevet brugt om flere forskellige radrensere til større afgrøder. Ordet stammer antagelig fra 1800-årenes begyndelse, hvor man havde et redskab ved navn, *extirpator*. Fra latin *exstirpo*: rykker op med rode, udrydder.
9. **Mogens Strunge** (udg.): Jernskiægs Amagerrim 1693. Kbh. 1935.
10. **Anne Majken Rud**, cand.mag. i historie og europæisk etnologi 1981. Medarbejder ved Amagermuseet.
11. **Marianne Therkildsen**, mag.art. i europæisk etnologi 1970. Til 1979 lærer ved Institut for europæisk folkelivsforskning, herefter museumsinspektør ved Amagermuseet og Dragør Museum.

Endvidere er benyttet:

Jan Dirchsen: Hollænderbyen og dens mennesker. Kbh. 1982.

Anders J. Schmidt: Amagerbrug gennem Tiderne. »Horticultura« 1947, s. 83-87.

G. Begtrup: Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Danmark. Bd.I 1803, genudgivet 1978.

Oluf Kristensen: Havebrug og gartneri på Amager. I »Fra Kvangård til humlekule« nr. 8, 1978, s. 59-68.

Johs. Tholle: Amagerhavebrug. I »Historiske Meddelelser om København« 1931-33, s. 490-533.

J. P. Svane: Amagerlandets Produktion og Afsætning gennem Tiderne. I »Amagerbogen«, Kbh. 1939, s. 113-145.

Theodor Gliemann: Geografisk-Statistisk Beskrivelse over Kjøbenhavns Amt. 1821.

S. Stern: Statistisk-Topografisk Beskrivelse over Kjøbenhavns Amt. 1834.

Chr. Nicolaisen: Amagers Historie bd. I-III. 1907-15.

Laurids de Thura: Omstændelig og Tilforladelig Beskrivelse over den liden Øe Amager og den ei langt derfra situerede endnu mindre Øe Saltholm. Kbh. 1758, genudsendt 1968.

Holger Jacobæus: Rejsebog (1671-1692). Udg. 1910 af Vilh. Maar efter originalhåndskriftet.

Billedfortegnelse

Fotografierne nr. 3, 4 og 7 er fra Tårnby kommunes lokalhistoriske arkiv.

Fotografierne nr. 5, 5 a, 6, 8, 9, 11, 12, 15 og 16 er fra Dragør kommunes lokalhistoriske arkiv.

Fotografierne nr. 10, 20, 21 og 22 er taget af Dirch Jansen.

Fotografierne nr. 14 og 17 er fra Amagermuseets arkiv.

Fotografi nr. 13 er taget af fotograf Ulf Nielsen. Findes på Dragør lokalarkiv.

Foto nr. 18 er fra Nationalmuseets 3. afd.

Foto nr. 19 er fra Københavns Bymuseum.

Små meddelelser

Nordisk seminar om historiske haver 19.-21. sept. 1985 på Isegran arkæologiske feltstasjon ved Frederiksstad, arrangeret af ICOMOS-NORGE og Institutt for landskapsarkitektur NLH, Ås samt Fortidsminneforeningen, Oslo.

Formålet med seminaret var at drøfte og evt. finde veje og midler til at få restaureret, genoprettet og vedligeholdt et repræsentativt udvalg af Norges gamle haveanlæg.

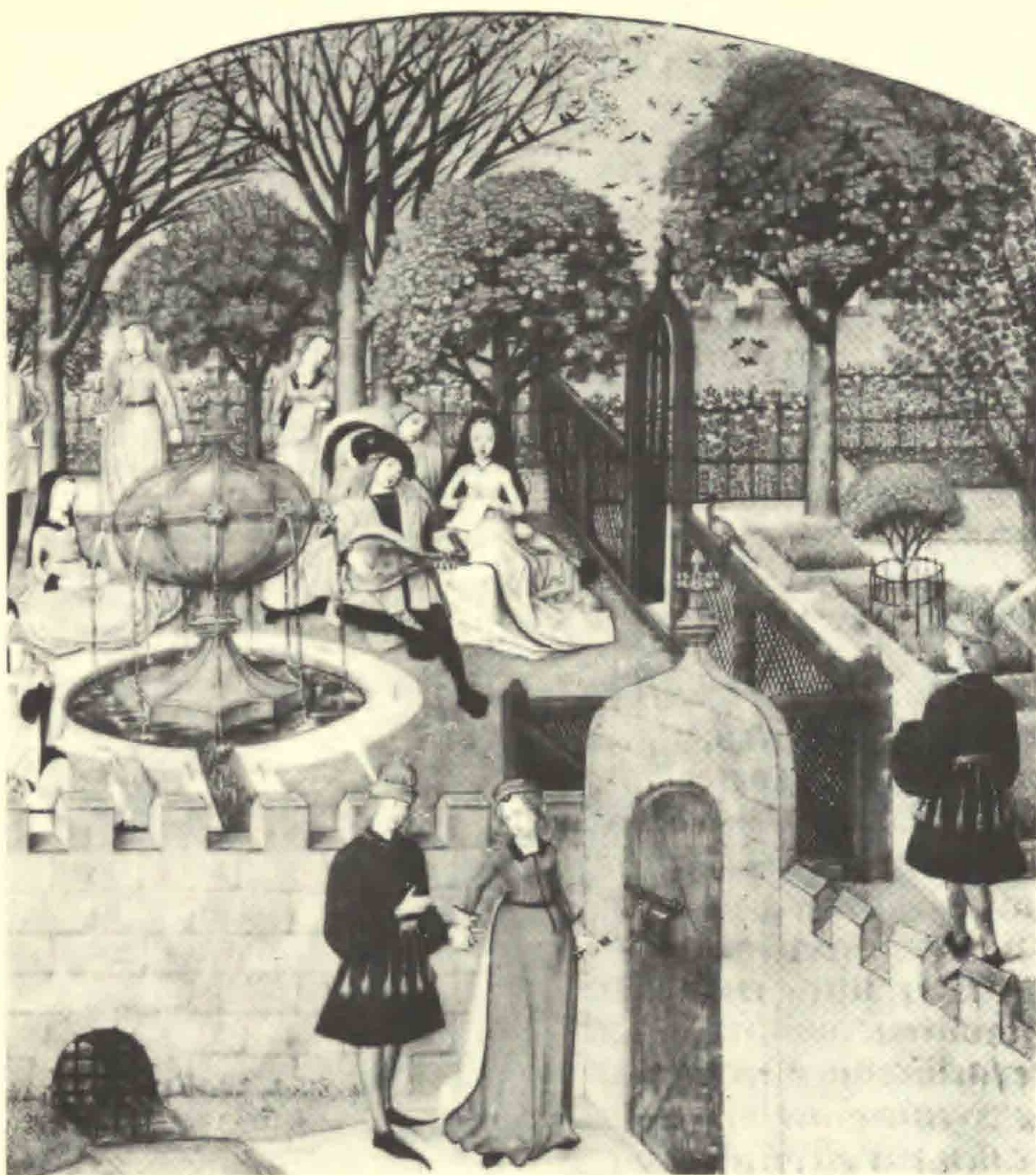
Der deltog én svensker (én dag), fem personer fra Danmark og op mod 30 fagfolk fra Norge, repræsenterende en lang række institutioner, foreninger, råd, departementer, højere undervisning o.s.v.

Mødets ledere var arkitekt fru *Mari Kollandsrud*, Fortidsminneforeningen og *Treets Venner*, Oslo, professor, landskapsarkitekt *Magne Bruun*, Institutt for landskapsarkitektur, Ås og kunsthistorikeren, mag.art. *Axel Mykleby*, Riksantikvarembetet.

Der blev holdt følgende taler og foredrag. 1. dag: Riksantikvar *Stephan Tschudi-Madsen*, Velkomst. Talen er optrykt foran i dette hefte. Professor *Magne Bruun*, Havekunstens udvikling. Professor *Sven-Ingvar Andersson*, Danmark, Principper for rekonstruktion og restaurering af gamle haveanlæg. Mag.art. *Axel Mykleby*, Demonstration af det igangværende registreringsarbejde med ældre haver i Norge. 2. dag: Landskapsarkitekt, dendrolog *Rune Bengtsson*, Sverige, Registrering, bevaring og produktion af traditionelle plantearter. Landskapsarkitekt *Marianne Linnemann*, Danmark, Gartnerihåndværket, rekruttering og oplæring. Direktør *Anders Kvam*, Vedligeholdelse og pleje, – praktiske spørgsmål. Landskapsarkitekt *Nina Bjørsvik*, Registrering af mindre haveanlæg i N-Norge. 3. dag: Mag.art. *Axel Mykleby*, Virkemidler til sikring og fredning af vore historiske haver. Kontorchef, mag.art. *Sys Hartmann*, Danmark, Fredningsproblemer, belyst ved en fredningssag rejst på Sophienberg nord for Rungsted. Arkitekt *Mari Kollandsrud*, Opsummering af seminaret.

Foruden ovennævnte tre danske foredragsholdere deltog fra Danmark lektor *Jette Abel* som repræsentant for ICOMOS-DANMARK og IFLA-ICOMOS-komité for historiske haver og undertegnede som repræsentant for Havebrugshistorisk Selskab, der var blevet indbudt.

De to første dages eftermiddage blev der pr bus afholdt ekskursioner til følgende steder: **Værne Kloster** i Rygge (af klostret ses idag kun løse syldsten og sammenhængende sokkel), **Tomb Landbrugsskole** i Råde, **Elingård** i Onsøy, **Kjølberg** ligeledes i Onsøy. **Rød** og **Knardal** i Halden, **Borregård** og **Hafslund** i Sarpsborg. På Kjølberg blev vi bedt indenfor til kaffe, og på Rød var vi inde for at bese et fantastisk jagtmuseum i hall'en i dobbelt etagehøjde. Kun på Værne Kloster var der en dendrologisk

»samling« (nyere, ret lille busket af moderne sorter). De fleste andre haver havde derimod alleer og/eller hasselgange, de færreste havde (tidligere) fiskedamme. Rød havde bevaret en 1700-tals pavillon, en eremithytte, hvis fortidige, flade eremit-figur havde kunnet rejse sig og bukke når man steg ind, og et bræt udløste mekanikken; også en (bjørne)grotte fandtes samt Norges eneste endnu eksisterende lindeløvgang, der oven i købet var ret livskraftig, omend hullet og uregelmæssig. Næsten overalt kunne man beundre talrige prægtige egetræer, aske- og lønnetræer og fritvoksende linde i alle tre arter. En kæmpestor basampoppel på Elingård var meget nylig segnet lige ved siden af voldgraven (denne måske Rosenborg-inspireret). Men det var bestemt ikke poppel-rariteter eller anden avanceret dendrologi der var målet for ekskursionen, hvad da næppe heller nogen havde ventet, og lister over plantearter fra haverne blev ikke præsenteret for os i vort fælles demonstrations-arbejdslokale.

Det meste af arbejdet foregik her på **Isegran**. I den lille, lidt trange foredragssal højt oppe under den lette tagunderbeklædning var udstillet smukke plantegninger og fotos af de besøgte og flere andre norske haver, ligesom et udvalg af bøger og hefter om haver og haveproblemer var fremlagt. En stribe ringbind rummede resultaterne af talrige opmålinger, afbildninger og fotos af haver over hele Norge. I samme alt andet end historisk prægede murermesterhus var der indrettet smukke 2-mands-beboelsesrum for deltagere; og det samme gjaldt de andre over mini-øen Isegran spredte mere ægte norske huse. I »hovedhuset« med velindrettet lille bibliotek og thekøkken var der rig mulighed for at hygge sig i diverse rum, bl.a. et med møbler der havde tilhørt Quisling.

Den mest spændende beboelsesbygning var måske centralskansen, en del af **1600-tals fæstningsanlægget** på Isegran. Her spiste vi bag meter-tykk granitmure i et mørkt og rungende rum med to velrestaurede kanon-skydehuller, dog med små vinduer for; men de var tilskoddede næsten konstant. I samme underetage var der et moderne køkken, brusebad (for to på én gang!), toiletter og to beboelsesrum med hver en køjeseng og naturligvis rindende vand, men ellers næsten ingenting, jo en stiv stålstol til deling mellem de to beboere, og døren kunne faktisk godt lukkes, men måtte sparkes i og op (den første gang gjorde vagtmesteren det for mig), intet bord, ikke engang et natbord, intet spejl, så lidt som på toiletterne og i badet, meget bare vægge, vinylgulve; alt sammen ret uvæsentligt, da vi jo opholdt os meget lidt der. Førstesalens fire gæsteværelser (for mere krævende gæster?) var unægtelig af en anden kvalitet, særdeles velindrettede hvad møbler og hygge angår; et sted stod der sågar en skrivemaskine.

Der havde boet flere hold før os, men to dage efter vor afrejse skulle det ret nyindrettede skansehus indvies med den stoute og alvidende faste leder

af stedet, konservator Erling Johansen, internationalt kendt og anerkendt arkæolog, som festarrangør. Han var også en af seminarets festlige støttepunkter, for så vidt han en blæsende aften oppe ved rundtårnet, der er under rekonstruktion, fortalte os om Isegrans krigeriske fortid, så levende at et forholdsvis nært, tilfældigt sprængningsbrag ledsagede hans skildring af fortidige drønende hændelser i rette brøkdeler af et sekund, en »præstation« der udløste en nyt brag, nu af bifaldsytringer.

Også om Isegrans mere fredelige fortid kunne han berette, det rekonstruerede store vandmøllehjul, der kører konstant og er ét af seks tidligere, på rad liggende hjul, om den forsvundne have, der nu skal rekonstrueres, og om en tidligere anløbsbro, hvorunder et skibsvrag nylig er fundet. Det åndede og dirrede af fortid på stedet, og et roligere overnatningssted så tæt ved en (lille) storby finder man næppe andre steder.

Det var en fornøjelse og en inspiration at være sammen med så mange til dels meget unge og yngre fagfolk med historiske interesser. Havebrugs-historisk selskab tog da også med glæde mod indbydelsen og kvitterede aftenen før vi skiltes for god modtagelse ved ganske uhøjtideligt at overrække hver enkelt, der måtte være interesseret, et eksempelar af vort årsskrift, helt fra nr. ét til nr. fjorten, ligesom folderen var fremlagt i rigelige mængder, i et stille håb om mange nye norske medlemmer.

Johan Lange

Boganmeldelse

Mette Skougaard, Helle Thordur Hansen, Mona Rasmussen samt Beth Beyerholm (ill.)

Bondens have

udgivet af Nationalmuseet, 48 sider pris kr. 49,50

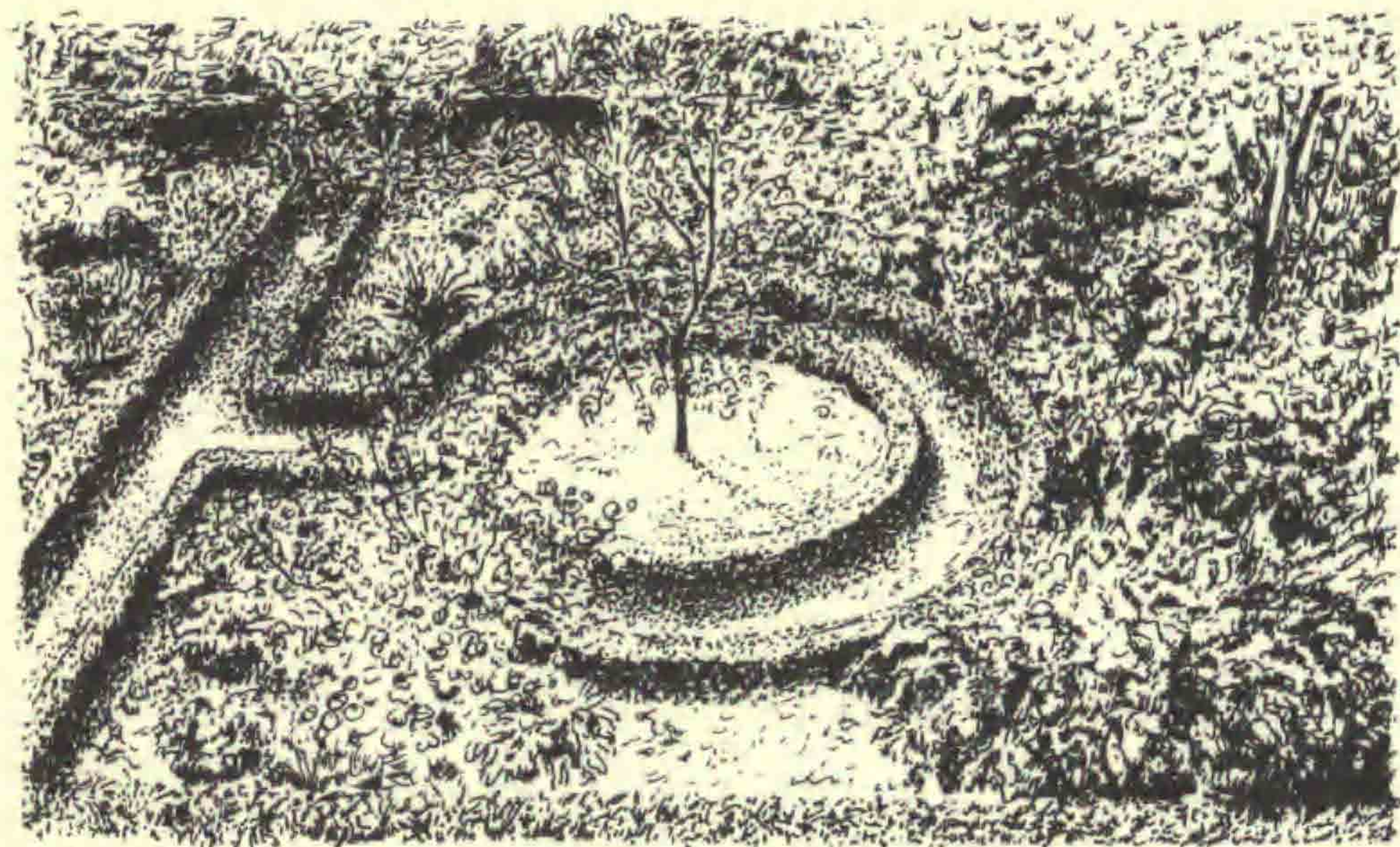
Fire dygtige piger har sammen lavet en nydelig lille bog og fået Nationalmuseet til at udgive den, idet tre af dem er knyttet til dette museum. Bogen præsenterer sig med en farvestrålende for- og bagside, hvor der i akvarel vises en lille del af en stauderabat foran et stråtækt bindingsværkshus. Foruden de traditionelle *stokroser* dels i rødt dels i hvidt lyser en *lavendel*-kant op, til dels skjult bag noget der ligner *kransburre*. Inde i bogen er siderne rigt illustreret af sirlige stregtegninger; motiverne dertil stammer for en meget væsentlig del, måske alle fra Frilandsmuseet, der har ikke færre end 21 1800-tals landbohaver.

Det er det helt rigtige tidspunkt at søge skabt større interesse for **Frilandsmuseets** små landbohaver, idet den stramme økonomi herude i de allersidste år er begyndt at præge haverne i negativ retning. Man har set sig nødsaget til at prioritere på en måde så havernes pasning bliver placeret et langt stykke nede i rækken af opgaver. Det kan vi andre naturligvis ikke blande os i men kun håbe på at den nydelige bog vil få sin virkning.

Teksten giver en historisk redegørelse for den mindre landbohaves udvikling fra de ældste tider eller rettere fra den tid da der vides at være indført haveplanter i Danmark, og det er jo tidlig middelalder, munketiden. Derfor kan der godt have været tilløb til haver før den tid; og fund af et par *bulmeurt*-frø i Ribe fra ca 700 tyder på meget gammel indførsel af enkelte urtearter. Det meste af dette er gammelkendte ting, ligeledes at det længe stod temmelig sløjt til med havebruget især i Jylland helt op i 1800-tallet. Mange smådetaljer bringes imidlertid her i bogen ved citering af indsamlede oplysninger som NEU (Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelse) og DFS (Dansk Folkemindesamling) har bragt til huse. Det er naturligvis ikke epokegørende nyt, men et fint nuanceret billede af forholdene dengang bringes, med tyngdepunktet i 1800-tallet.

Helt fejlfri kan sådanne fra den meget jævne befolkning indsamlede oplysninger og opfattelser ikke være; man studser således over identifice-

ringen af fyldt vintergæk med dorthealilje (s. 20). »Situs eller Guldregn-træ« (s. 36) skyldes derimod ikke sammenblanding af *Cytisus* og *Laburnum* men en forældet nomenklatur for guldregn. Det kan heller ikke undre at de latinske navne volder mange folk besvær som nu »*Eschalzia Cronica*« (s. 37) der må være *Eschscholtzia californica*, guldvalmue, og »*Cavatera Trinitatis*« (s. 37), der må være *Lavatera trimestris*; »*Phyrus*« (s. 45) er nok *Pyrus (japonica)*, dvs *Chænomeles (japonica)*. »Tatarisk boghvede« nævnt blandt buske er formentlig fejlhuskning for japansk boghvede, dvs japan-pileurt, *Polygonum cuspidatum*, der er en busklignende staude.

Knipleskolens have, Nørre Sejerslev i Sønderjylland, sådan som haven er rekonstrueret i Fri-landsmuseet. Illustration i bogen

Nogle af disse mystiske navne kunne måske have været udredet og »oversat« af forfatterne. Værre er sommerblomsterne (?) »Tyrke Blod« som søges forgæves i Ordbog over Danmarks Plantenavne, mens »Liebesheim Blumen« (s. 37) er det fejlskrevne Liebeshainblume, et tysk ikke særlig heldigt oversat navn for *Nemophila*, lundkær. Heller ikke lokal-sortnavne er der meget at stille op med som Larsæble, Botæble, Gråbåne og Kløddør.

Også stilarterne i de små landbohaver har forfatterne evnet at behandle ligesom udviklingen fra de klosterhave-prægede kvadrathaver over buegangs-haverne og de svungne ganges periode til de rette linjers have, smukt vist i figur med eksempler fra Ellestedhaven.

Forfatterinderne har flittigt angivet deres kilder, der for en meget væsentlig del er Folkemindesamlingens kæmpestofmængde og Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelses store samlinger; meget af begge kategorier er allerede blevet behandlet og udgivet, og nu er der så igen kommet en bearbejdning af et specielt område. Men de har også hentet stof fra allerede forlængst trykte bøger med E. Pontoppidan som alderspræsidenten blandt kilderne. Måske havde enkelte endnu ældre kilder været kærkomne. Den unge, nu dog forhenværende museumsgartner ved Frilandsmuseet Erik V. Jensen (s. 4) er således en lovlig sen og sekundær kilde til Æbelholt-munkenes klage over Abbed Vilhelms ledelse af klostret før år 1200. Andre steder mangler kilde helt, fx afsnittet om kommendyrkning s. 15-16.

Ellers er der kun godt at sige om bogen, der iøvrigt har undertitlen **Bondehavernes udformning, dyrkning og anvendelse i 1800-årene.**

Johan Lange

Ekskursioner i 1985

Skåne lørdag d. 1. juni 1985

Leder: universitetslektor *Göran Johnson*, Institutionen för Landskapsplanering, Sveriges Lantbruksuniversitet, Alnarp. Tema: Almuens havekultur

Deltagerantal: 19, vejret: strålende sol og varme

Ved ekskursionens start beklagede *Göran Johnson*, at der var ændringer i forhold til det udsendte program. Turen blev af praktiske grunde vendt, endvidere måtte de fleste kirkegårde udgå, da de dels har mistet deres særpræg, som fandtes for bare to år siden, dels er hårdt skadet af vinteren 1985.

Turens første mål blev istedet Sveriges Lantbruksuniversitet, **Alnarp** mellem Malmö og Lund, hjemsted for bl.a. landskabsarkitekt- og hortonomuddannelsen. På vej til Alnarp gav *Göran Johnson* en introduktion om »Havens« kulturhistoriske baggrund i Skåne.

Vi gjorde et kort stop ved den gamle hovedbygning, som ligger omgivet af en stor park, et tidligere elmeskovs område, nu udbygget som arboret til undervisningsbrug.

Store gamle træer blev beundret, bl.a. en *Magnolia acuminata* den største i Sverige, og en af de oprindelige store gamle *elme*, nyligt beskåret af det danske firma Sitas. Det bemærkedes, at der var meget få blomster på *blåregnen* op ad hovedbygningens facade. G. J. gjorde os opmærksomme på det bølgede terræn mellem parkens træer, et middel til at få parken til at se større ud end den i virkeligheden er, samme effekt som fremkaldes med falske perspektiver i barokhaver.

Fra Alnarp kørtes gennem *Åkarp* mod Dalby over den store Lundaslette med spredt gårdbebyggelse, et resultat af udskiftningen, som i Skåne fandt sted i slutningen af 1700-tallet, ligesom i Danmark, men vi kørte dog også gennem enkelte bevarede landsbyer.

Bonderup kirkegård. Landsbykirkegård; det meste af kirkegården var nu lagt ud i grus; der er desværre sket en voldsom forenkling i det sidste år på de skånske kirkegårde, da menighedsrådene har udliciteret vedligeholdelse til lavest mulige pris. Kirkegårdene i Skåne har fra gammel tid været omgivet af tjørnehække med en krans af lind eller elm. På **Bonderup**

kirkegård blev lindetræerne for få år siden skåret forkert ned, hvilket havde resulteret i voldsomme rådangreb. Rækken ud mod landevejen var nu blevet fældet og nye lindetræer og hække plantet. De grusdækkede gravsteder var kantet af ganske lave buksbomhække, men ellers så godt som uden beplantning ud over få stedsegrønne småtræer og buske. Kirkegården havde enkelte gamle symboler i *buksbom* og *taks* tilbage, dels en buksbomhæk i firkant (rhombe) midt på et gravsted, dels »butede« kegler i taks, der skulle symbolisere et kvindebryst, d.v.s. at døden skulle opfattes som »at lægge sig trygt til hvile ved moders bryst«.

Vi kørte gennem landsbyen **Everløv**, som ikke var udskiftet, og derefter videre op over **Romeleåsen**, en af de for Skåne så karakteristiske granithorste.

Romeleåsen er 35 km lang, højeste punkt 187 m.o.h. Åsen blev tidligere udnyttet til sommergræsning for slettebøndernes kreaturer og havde karakter af overdrev med enebærbevoksning. Senere tilplantet med skov, oprindeligt løvskov, derefter nåleskov, hvorved åsens udseende totalt er ændret. Enkelte områder med den oprindelige karakter er fredet og udlagt som naturpark.

Vi gjorde holdt i landsbyen **Kumlatofta**; her lå 3 gårde stadig samlet, to var beboede og en lå ubeboet under kraftig restaurering. Gårdene havde bl.a. bevaret rester af de gamle bageovne, som stod opbygget halvt udenørs under et selvstændigt stråtag, halvt inde i bygningen.

To af de gamle haver var bevaret, et midaldrende ægtepar ejede den første, en ældre dame den anden.

I have nr. 1 var der bevaret fine buksbomhække og gamle stauder, langs stuehuset stod *lupiner*, *løjtnantshjerte*, *bonderoser*, storblomstrede *Allium* m.m.

Haven skulle iflg. Göran Johnson oprindeligt have været udlagt som et stramt symmetrisk anlæg med midtergang, men i slutningen af forrige århundrede være omlagt i »landskabelig stil« med krumme gange og hæk-indrammede amøbeformede bede.

I et af de buksbomkantede bede fandtes ældre køkken- og krydderurter, bl.a. *kruset rejnfan*. De øvrige hækantede partier var overgået til græsplæner med enkelte frugttræer samt en række større træer i vestskel og ud mod vejen mod syd og øst. Haven var afgrænset mod vejen af et lavt stendige med tjørnehæk ovenpå. Selvom vinteren 1985 havde været hård ved dele af buksbomhækkene, havde haven et dejligt frodigt præg. Langs den ene sidelænge fandtes også et buksbomhegnet bed med et lille lindelysthus.

Nabogården tiltrak sig opmærksomhed, da vi passerede porten ind til gårdspladsen, et stort brolagt meget velholdt gårdrum omgivet af fint restaurerede bygninger. Haven, der var i landskabelig stil som den første,

var pinligt velholdt, bedene hæk- eller stenkantede, intet ukrudt i bedene og alle gange fint revne. Det skal indskydes, at vi kom uanmeldt. Buksbombhækkene, der var meget veltrimmede, var frosset helt tilbage, de er muligvis klippet for sent sidste vækstsæson. Langs huset stod en række buske fortrinsvis *spiræa*, de var også holdt stramt under saksen. Flere ældre stauder i bedene, men ingen bundplanter, haven virkede lidt gold.

Østarp Gamlagård, et lille frilandsmuseum på Romeleåsen. Her spiste vi den medbragte mad. Bag den gamle gård fra 1700-tallet lå en fin stor have med terrænet stigende bort fra huset. En landskabelig have med runde og ovale bede kranset af hække, bl.a. en lavendelhæk, der dog var frosset ned, langs med huset krydderurter og humle. I midten af et af bedene en hostagruppe, i et andet bed en lille stenhøj, de fjernere dele af haven var domineret af store træer og græs.

Mor Hanna's have i Svenstorp. Gammel husmandshave anlagt i 1800-tallet. Haven, beliggende nord for stuehuset, omgivet af læhegn med bl.a. avnbøg, var delt i to afsnit, oprindelig prydhave med lige gange nærmest huset og køkken- og frugthave i den fjernere del. Prydhaven var næsten sløjftet og afløst af græs, men de gamle bede tegnede sig ved rækker af løgvækster. I et hjørne var der rester af en ganske lille grotte, en stenomsat siddeplads. Idag er køkken- og frugthave bedst bevaret. Gamle halvdøde frugttræer og en endnu ikke fuldtudsprunget valnød gav et fint lys til denne del af haven. Plænen under valnødden var helt lyseblå af *trådærenpris*, der var klippet meget hensynsfuldt, så de blomstrende vækster ikke blev ødelagt. I bedene stod *forglemmigej*, *akelejer*, *turbanliljer*, *aftenstjerne*, gl. *tulipan*-typer, *ramsløg*, *løjtnantshjerte*, *pinselilje*, *valmuer*, *kejserkroner*, *kæmpe-stenbræk*, *læbeløs*, *cypresvortemælk*, *gemserod* og rester af *juleroser* og *vinterblomme* og tidlige løgvækster. Der var en utrolig fin stemning i haven. Ejerinden viste sig ikke.

Bondehave, tilhørende familien Brechenbauer i **Kyrkoköpinge** ved Trelleborg. En oprindeligt firelænget gård, hvoraf kun stuehuset var tilbage; på den gamle gårdsplads et stort ovalt bed med græskant. På de tidligere hustomter var der nu køkken- og skærehave med drivbænke og højbede. I den rigtige have nord for huset herskede stor frodighed. Man anede rester af gamle hækkantede havegange. I et af bedene var opsat en spejlkugle (fra Tyskland), i haven stod bl.a. en stor persisk syren. Fra Kyrkoköpinge kørtes direkte til Limhamn færge og Malmö.

Jette Abel

Supplerende litteratur:

Barbara Johnson, Göran Johnson, Ingela Nilsson m.fl.: Haven, om skånska allmogeträdgårdar, Trelleborg, 1980. Katalog fra udstilling på Trelleborg museum 1980.

Skånes Hembygdsförbund Årsbok 1981, Skånsk trädgård, med bidrag fra diverse forfattere.

Skolebotanisk Have i Mørkhøj, Utterslev Mose

13. juni 1985

Den pr. 1. april 85 nedlagte skolebotaniske have havde i 1978 holdt et festligt 25-års jubilæum for sin eksistens netop dér på stedet i Mørkhøj, og mange ønsker for fremtiden var blevet udtalt, også af Københavns skoledirektører. Alt syntes at love godt. Derfor kom det som en uforståelig overraskelse at det samme skolevæsen besluttede sig til, trods mange protester, avisskriverier og diskussioner at gøre alvor af truslerne om nedlæggelse for at spare en udgift på en million kroner om året og i håb om at kunne sælge jorden til boligbyggeri for mange millioner. Det sidste er i hvert fald glippet. Servitutter forbyder enhver form for bebyggelse. Og nu ligger arbejdsbygningerne, kontoret, drivhuset, skolestuen og ikke mindst jorden derude og venter på hvad der skal ske. Ingen ved det; stedets myndigheder er tilsyneladende fuldstændig i vildrede. Telefonen er fjernet, men luftgivningsautomatikken på drivhuset fungerede i sommeren 85. Gitterporten er låset døgnet rundt og adgangstilladelse opnås kun gennem skriftlig henvendelse til Københavns Kommunes Ejendomsdirektorat.

Takket være en sådan tilladelse og meget positiv holdning fra den tidligere viceskoleinspektør på stedet **Leo Jørgensen** fik vi, dvs. ca 30 eksursionsdeltagere, medlemmer og pårørende en meget udbytterig time derude. Regn og torden truede, men formåede ikke at ødelægge noget for os. Det gjorde lidt ondt at se fx den norske Bjergfrue, *Saxifraga cotyledon* næsten begravet i Ager-Padderok-sommerskud; planten er fredet strengt, men, som en deltager bemærkede, den var alligevel nu ved at blive myrdet af pågående naboer. Vi kunne trods alt glæde os over mange livskraftige planters kamp og sunde udseende, men ukrudtet vil uvægerlig i løbet af et år eller flere få bugt med mange af de urteagtige.

Træerne vil naturligvis næsten alle kunne holde mange mange år, og vi kunne glæde os over vinteruskadte nåletræer som *Atlas-Ceder*, *Abetræ* (*Araucaria araucana*), *Slangegran*, *Sumpcypres* og en række *Ædelgran*-, *Fyr*-, *Gran*- og *Tsuga*-arter. Den sortfrugtede type af *Hvid Morbær* der er espalieret på kontorhuset, stod der stadig (med sin etiket »Sort Morbær«). Og den meget fine samling af gamle læge-, køkken- og krydderurter rummede talrige både almindelige og sjældne arter; mange af dem er jo bekendt for at kunne holde ud i et næsten ubegrænset åremål trods benhård konkurrence.

Leo Jørgensen gjorde rede for Skolebotanisk Haves historie, også før den kom til at ligge i Mørkhøj, for havens mange forpligtelser før den nedlagdes, og om hvor mange børn, lærere og skolefestkommissioner der havde haft glæde af de utallige plantepakker; disse blev sendt enten automatisk eller efter udtrykkeligt ønske til Københavns op mod hundrede skoler; minitransport 343434 formidlede fordelingen. De tidligere medarbejdere er ikke blevet arbejdsløse, har i hvert fald alle fået tilbud om en stilling under Københavns Kommune, fx denne kommunes gartneri på Bispebjerg.

Fra Mørkhøj bevægede vi os derefter ad forskellige veje pr bil, cykel og til fods til skæringspunktet mellem Hillerød Motorvejen og Ruten/Høje Gladsaxevej eller rettere til den grønne skråning der vender bort fra motorvejen, så larmen ikke hørtes. Med udsigt over den centrale del af mosen og til Grundtvigskirken allerbagest fik vi her en klar og livfuld beretning om mosens historie. Distriktsgartner **Paul E. Livbjerg** fra Københavns Kommune leverede den og havde bl.a. forberedt turen ved opstilling af bænke til alle. Som anlæg begyndte mosen først rigtigt at tage form i sidste halvdel af 1930'erne især som beskæftigelsesarbejde. Stadsgartner **Bergmann** var hovedansvarlig og havde sammen med overgartner **Jens Østergaard** udformet alle planerne, ligesom distriktsgartner **E. Friis** var aktiv på stedet. Af gamle træer kunne kun nogle *Landevejspopler*, en *Hvidpil* og nogle *Hestekastanier*, som tildels står endnu ved det tidligere Brønshøjholm, indgå i anlægget; ellers er alt plantet, næsten overalt i grupper. Den lavvandede mose, der de fleste steder truede med at gro til i rør, blev uddybet over store arealer, ligesom en kanal anlagdes hele vejen rundt for at forhindre hunde i at strejfe rundt i de fredede områder. Materialet opkastedes enten over lavere dele af mosen eller i store dynger, hvoraf Langholm for enden af Holmevej er én. Sportspladser, legepladser, rastepladser blev anlagt, og de store græsbesåede områder passes stadig omhyggeligt med tæt klipning. Naturligvis har alt dette påvirket udvalget af vildtvoksende planter i negativ retning, mange arter er forsvundet fx *Fnokurt*, til gengæld er *Have-Gyldenris* indvandret i umådelige mængder enkelte steder. Fuglelivet har derimod ikke taget skade; det blev nævnt at mosen rummede landets største hættemågekoloni, og vi prøvede også at få et glimt af de mange andre arter at se, men det lykkedes kun i meget ringe udstrækning. De få vi så, holdt sig på meget lang afstand, og pungmejsen er forsvundet.

Aftenen sluttede med en kort rundtur i en af de skrånende, private haver på Moseskrænten og med kaffe/the i det dertil hørende hus, nemlig Risses og

Johan Langes

Frilandsmuseet i Lyngby

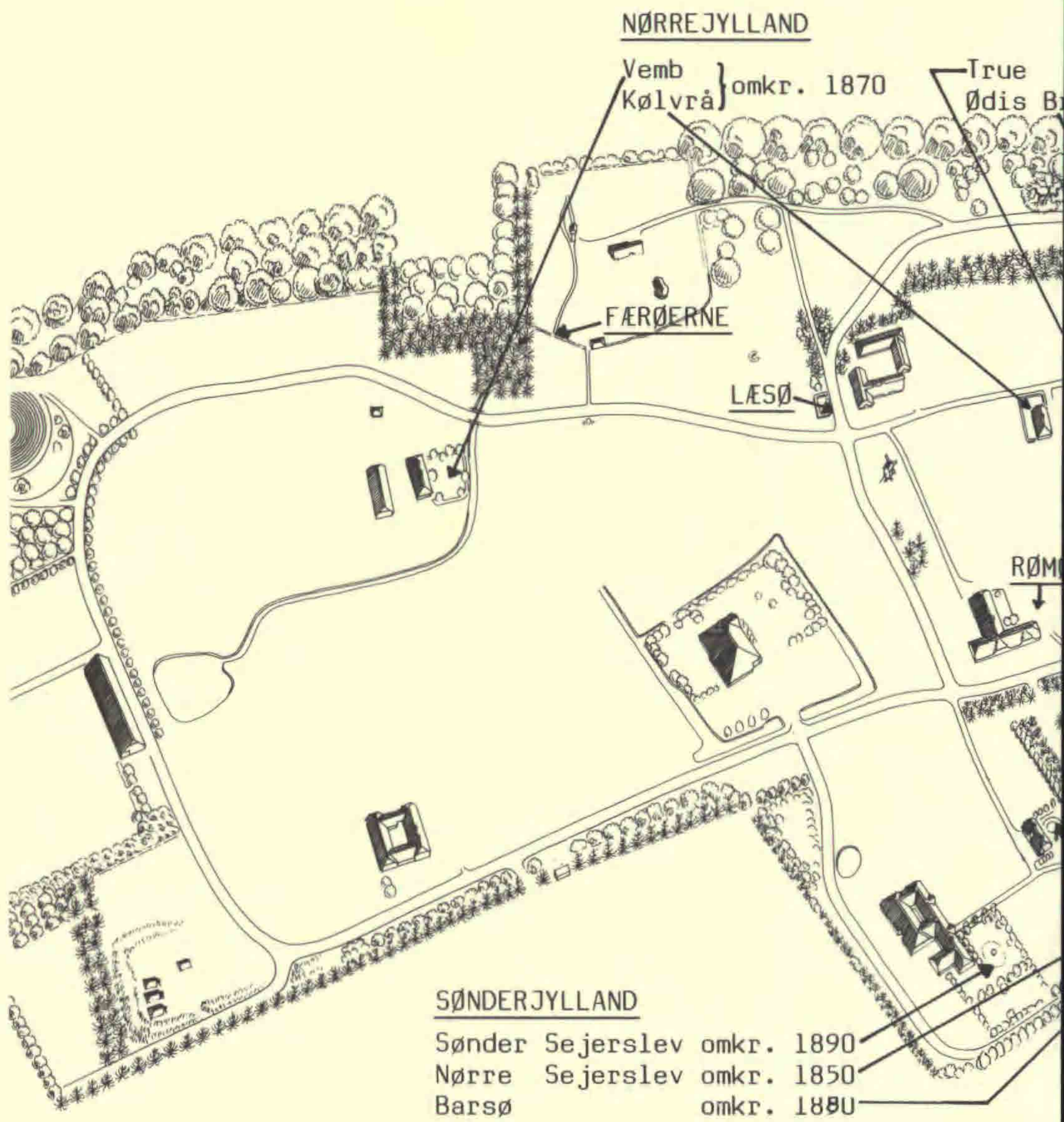
lørdag den 14. sept. 1985

Under ledelse af videnskabelig medarbejder, arkæobotanikeren *Grethe Jørgensen* og med deltagelse af ca 33 medlemmer og gæster førtes vi rundt til elleve af de 21 haver på området. Vi var forberedt på at de fleste af haverne ikke mere var så velholdte som tidligere, men alligevel var der særdeles meget at se og glæde sig over og antallet af plantearter og -sorter var stadig stort, omend naturligvis svindende.

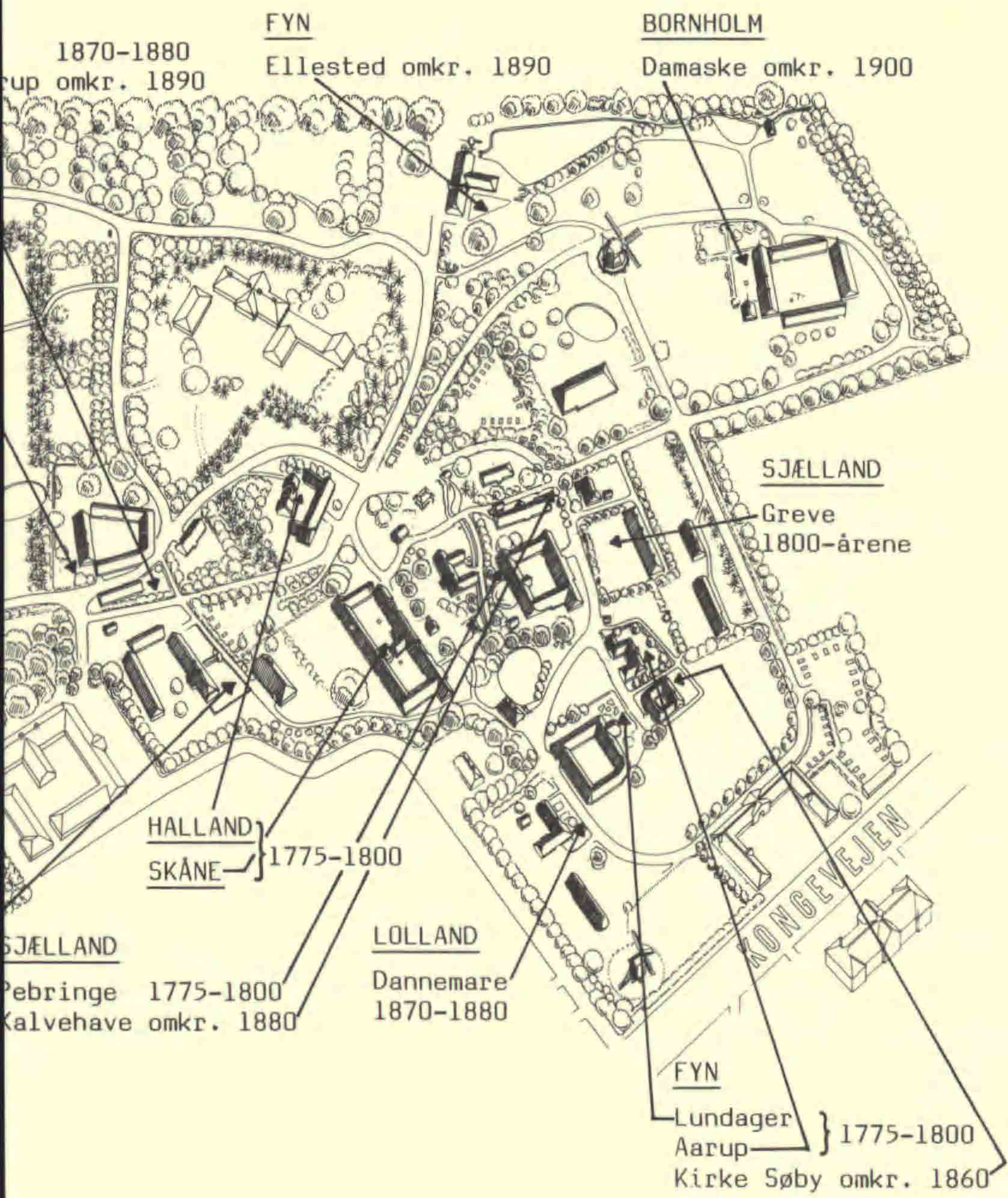
Alene det at der nu er ansat en (halvdags)medarbejder, der ganske vist skal tage sig af meget andet end at holde styr på planterne, er en positiv ting; men vi må se i øjnene at vedligeholdelsen næppe bliver stort bedre i fremtiden. Tværtimod vil nogle enkelte haver blive nedlagt helt.

Om Frilandsmuseet som bygningsmuseum kun ganske enkelte ord, nemlig at det begyndte med enkelte indflyttede (sydslesvigske og sydsvenske) huse i Kongens Have i slutningen af 1800-tallet. Arealet ved Lyngby erhvervedes i 1901 og omskabtes til museum under ledelse af *Bernhard Olsen*. Men først henimod slutningen af 1940'erne blev der på initiativ af den netop på ekskursionsdagen 95-årige, forlængst afgåede, men stadig spillevende museumsoverinspektør *Kai Uldall* anlagt haver omkring nogle af husene og gårdene med et sortiment af planter, der svarede til dem man dyrkede i tidsrummet 1775-1930. Til at begynde med blev de originale havers gangføring m.m. ikke kopieret i den »flyttede« have, kun plante-sortimentet søgtes genskabt så godt og fuldstændigt som muligt, eller i de tilfælde, hvor man ikke kendte til en have omkring det flyttede hus, lavede man blot en have efter bedste overbevisning og med de tidsrigtige planter. Senere har man derimod i de tilfælde, hvor den originale have var bevaret i en tids-stil, der svarede til et 50-150 år gammelt hus eller gård, kopieret denne have i Frilandsmuseet og så vidt muligt flyttet planterne med fra den originale have. Resultatet var udmærket.

Vi fik tid til at se nogenlunde grundigt på følgende haver. **Dannemare** (Lolland) har en nytteplantehave med Engelsk Spinat (*Rumex patientia*), Kardebolle (*Dipsacus silvester*), Kartoffel og Grønkål. En prydhave med Buksbom-indhegnede bede, til dels også en Lavendel-kant. Ungarsk Anemone (*Anemone transsilvanica*) stod også som indfatningsplante, og Bonderose (*Pæonia officinalis*), Havenellike (*Dianthus caryophyllus*), Ve-

Historiske haver i Frilandsmuseet i Lyngby

nusvogn (*Aconitum napellus*), Sporebaldrian (*Centranthus ruber*), Morgenfrue (*Calendula officinalis*) stod inden for indhegningen. Uden for haven iagttoges *Inula helenium* (Læge-Alant), Vild Merian (*Origanum vulgare*) og Læge-Stenfrø (*Lithospermum officinale*); og den sidstes tidligere anvendelse som blærestens-middel og signaturlærens antydning af denne egenskab, takket være dens små hvide og blanke »sten« (meget hårde delfrugter), omtaltes. Også Morgenfruens og Cikoriens kurvs åbningsrytme afhængig af solens stilling på himlen og Morgenfruens deraf dannede tidligere navn Solsikke blev nævnt.

Lundager (Fyn) har et fint sortiment af krydderurter foruden en imponerende dobbeltrække af Hækfuchsie (*Fuchsia magellanica riccartonii*), som er den eneste sikre udendørs-Fuchsie; men den opfører sig hos os som en staude, mens den fx i Irland, hvor den har forvildet sig i stor stil, er en typisk hegnsbusk. Der noteredes Ambra (*Artemisia abrotanum*), Kruset Rejnfan (*Tanacetum vulgare* 'Crispum'), Salvie (*Salvia officinalis*), Kruse-mynte (*Mentha spicata* 'Crispa'), Balsam (*Tanacetum balsamita*), Stokrose (*Althæa rosea*), Håret Kardebolle (*Dipsacus strigosus*) og Løvestikke (*Levisticum officinale*). Af de talrige sunde gammeldags roser blomstrede kun en 'Maidens Blush'. Humlen (*Humulus lupulus*) er stærkt svækket. Uden for haven står Murnælde også kaldt Springknap (*Parietaria officinalis*) og en allerede efterårsfarvet Benved (*Euonymus europæus*). I **Årups** have (Fyn) er den tidligere imponerende humleplantning meget stærkt svækket i år, efter sigende på grund af frosten i vinter. Stativerne står der og halmsimerne hænger lodret ned oppe fra egerne i det der ligner et hjul, men uden en eneste humleranke. Der noteredes ellers Rude (*Ruta graveolens*), Slangeroed (*Aristolochia clematitis*), Citronmelisse (*Melissa officinalis*), Balsam (*Tanacetum balsamita*), Mesterrod (*Imperatoria ostruthium*), Kransburre (*Marubium vulgare*), Kommen (*Carum carvi*); Isop står som kant og Buksbom som lave hække.

Museets sidst tilflyttede gård er Damaskegården fra Østerlars sogn på **Bornholm**. Her er den ca 6 år gamle have stadig meget velholdt og i fin stand. Stilen synes at svare til det man så omkring århundredskiftet, altså en tid da man på landet ligesom havde fået noget overskud oven på sliddet i 1800-tallet. Den større velstand ytrede sig især ved forekomst af græsplæner, tjørnehæk og syrenlysthuse samt et stort sortiment af prydstaude, Iris, Sæbeurt osv og prydbuske. Så må man se bort fra, at gangforløbet er som man først fik det i 20erne og 30erne, og staudernes placering langs med stuehusvæggen, hvor det næppe var praktisk at have staude, når man kalkede muren. I en plæne var der dengang altid runde, ovale eller krumme bede med roser eller blomster i; det savnes her.¹⁾

Flere af stauderne er derimod tidsægte hvad typerne angår, således den sene Solbrud (*Helenium autumnale*) der virkelig svarer til sit latinske navn,

mens man idag ofte får sommerblomstrende sorter i planteskolen. Der sås også enkelte individer af den gamle Floks-type med de smalle kronblade og (derfor) mere lette blomsterstande (*Phlox paniculata*). På gårdspladsen ved stuehusets sydvæg er efter bornholmsk skik en bihave anlagt med stakit omkring. Der dyrkes honningydende planter som Rosmarin (*Rosmarinus officinalis*), Isop (*Hyssopus officinalis*), Kæmpe-Silkeplante (*Asclepias syriaca*). Der står også (lidt malplaceret) Madonnalilje (*Lilium candidum*) og Alrune (*Mandragora vernalis*). Og her på den varmeste plads og vel netop af den grund står der en Sort Morbær (*Morus nigra*), Vinranke (*Vitis vinifera*) og en fruktificerende Figen (*Ficus carica*).

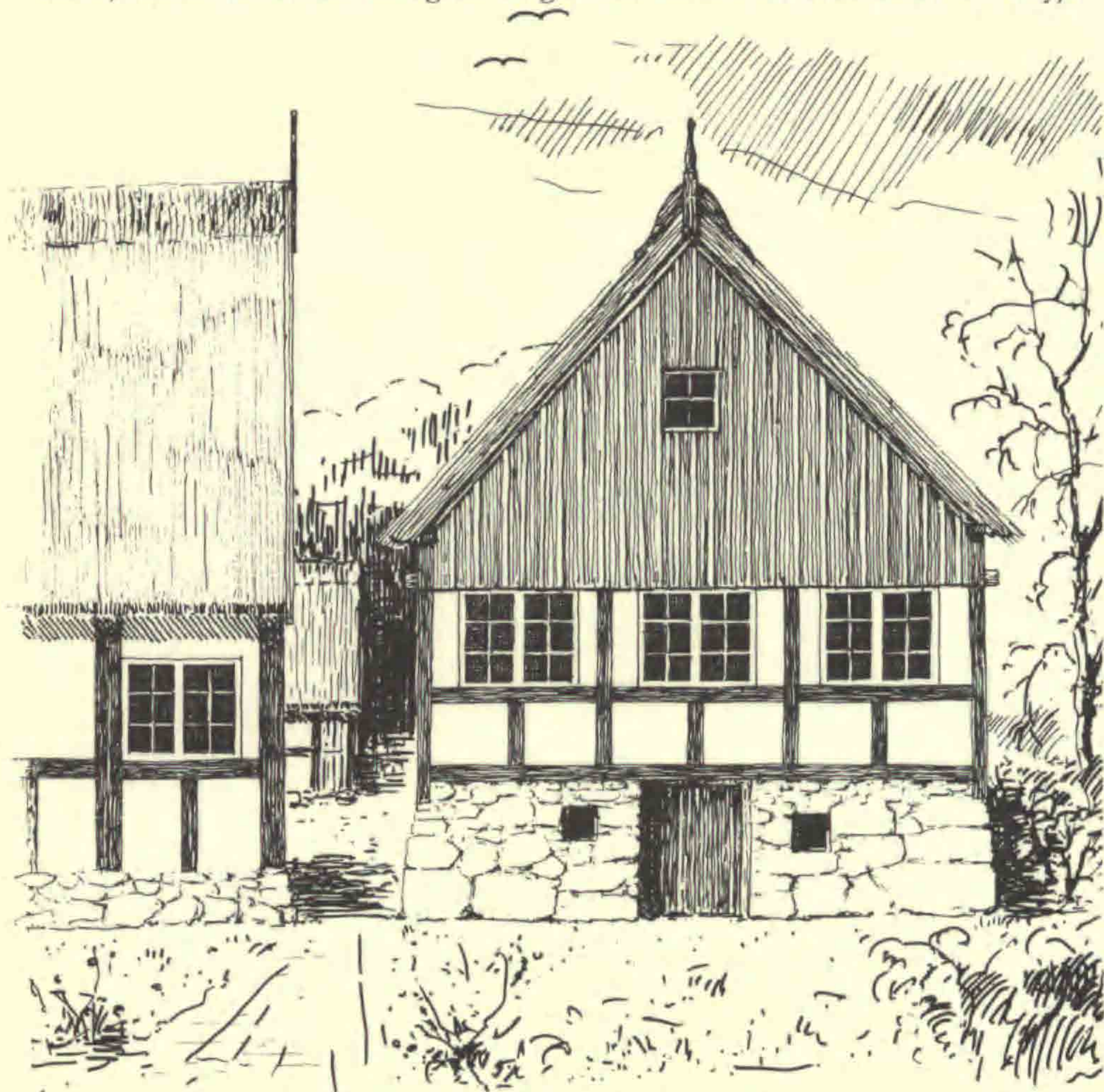
Det fynske møllehus i **Ellested** har en have der repræsenterer tiden 1890-1910: Græsplæne med runde bede, her mest med Hosta i et par arter, et klippet Liguster-lysthus, kant af Hæk-Fuchsie, en enorm bestand af Japan-Pileurt (*Polygonum cuspidatum*), yderligere rigeligt af Mangeløv (*Dryopteris filix-mas*) og Strudsvinge (*Matteuccia struthiopteris*).

Damaskegården i Østerlars sogn nær Melsted ca 1915; bemærk det lille kvadratiske vindue i sokkelen yderst til venstre i billedet; det samme vindue ses på flg tegning af Damaskegården lige til højre for kælder døren i sokkelen. Angående havestilen mærk især at gangene er krumme, og at der næsten ingen stauder står op ad huset. Foto fra Bornholms Museum.

Vi forlader øerne for en tid og går til **Kølvrå** nær Karup i Midtjylland. Haven er her omgivet af et lavt jorddige, sådan som Jeppe Aakjær beskriver sin barndomshaves indhegning i digtet *Mors Have*: Vi havde hjemme en gammel have, skønt kålgård var nok dens rette navn; bag digesåd (græstørv-dige) og forblæste stave den lå så ydmyg til pryd og gavn. Jeg gemte mig under dens Hyld med svimlen ... osv. Kai Uldall skal efter sigende have brugt digtet som vejleder; så diget findes, men Hylden er forsvundet. De gamle krydderurter, Malurt, Ambra og Balsam som Jeppe Aakjær da også nævner, findes netop i Kølvråhaven, og de andre kan nå at komme med der.

Ved **Rømø**-gården er der i en sænkning i klitten anlagt en grønåls-have, sådan som man tidligere meget ofte så det i klitområder i Vestjyl-

Damaskegården på sin nuværende plads i Frilandsmuseet

land. Klitten ser imidlertid alt for frodig ud til at kunne illudere hvad den skal, men nu mener man at have fundet et middel til at holde den frodige tidsel- og anden ukrudtvegetation nede, nemlig en stærk saltvandsbehandling, der slår alt ihjel, undtagen hjelme og marehalm.

Sønder Sejerslev i V-Sønderjylland har en have der nok bedre end Damaskegårdens repræsenterer århundredskiftets havestil; den runde græsplæne med de runde små staudebede er typisk, og de øvrige ret talrige stauder er samlet i andre bede bag svungne jordgange: *Vinca*-kant og bag den Tidselkugle (*Echinops* sp.), Hortensie (*Hydrangea macrophylla*), Blommeiris (*Iris graminea*), Daglilje (*Hemerocallis* sp.), *Aster* sp., Bonderose (*Pæonia officinalis*), Akeleje (*Aquilegia vulgaris*), Aurikel (*Primula hortensis*), Frøkenhat (*Rudbeckia laciniata*), *Hosta sieboldiana*, Venusvogn, *Helianthus rigidus*, *Chrysanthemum rubellum* osv er nogle af de stauder der også i Sønderjylland var almindeligt forekommende på den tid. Kvæde (*Cydonia oblonga*) i to eksemplarer.

I Østjylland nær Århus ligger **True**. Den store, statelige, firlængede gård her i Frilandsmuseet har en have der er delt nogenlunde ligeligt mellem det der pryder og det der kan spises. De to store, ofte forvekslede stauder Læge-Alant (*Inula helenium*) og Tusindstråle (*Telekia speciosa*) står her lige ved siden af hinanden. Den første er en tidligere yderst velanskrevne lægeplante ofte kaldt Sankt Ellens-rod, kendt fra middelalderen herhjemme, den anden en væsentlig senere prydblade, der nu forvilder sig og bliver frodig og talrig. Den kom ca 1840 til Danmark. Yderligere står her Marietidsel (*Silybum marianum*), Hjulkrone (*Borago officinalis*), Rabarber (*Rheum undulatum*), Syre (*Rumex acetosa*), Lammeøre (*Stachys olympica*). Krap (*Rubia tinctorum*) vokser i nytteplanteafdelingen under lidt trange forhold mellem frodige vilde Jordbær, men den har da blomstret ganske lidt; planten er stadig kendt som en stærkt rødfarvende plante, selv når den sidder opklæbet på et herbarieark. I prydbladeafdelingen røber det runde bed og manglen på græsplæne og anden luksus at vi befinder os i slutningen af 1800-tallet eller snarere henimod det tidspunkt. Det runde bed i midten er omgivet af en græskant og de tilstødende bede er kantede af lammeøre.

Halland-gården har på gårdspladsen op ad det sydvendte stuehus en såkaldt muldbænk: Direkte på den flade klippe (her de store stenheller) har man af store flade sten opbygget en lodret mur (sv. kallmur) på knap 1 meter i højden og fyldt jord op bag den og op mod husets sokkel. I denne store klump jord dyrker man så de allervigtigste krydder- og prydblade, her Salvie, Ambra, Isop, Påske- og Pinselilje samt Georgine, der dog manglede i år. I Norges bjergegne har man under tilsvarende forhold fra de ældste tider dyrket Kvan, og et lignende dog kun svagt hævet bed bag brædder eller 3-4 tynde træstammer over hinanden har man sikkert her

i landet kunnet se lige op ad stuehuset eller et udhus, altså nok den ældste form for have her hjemme. Det sidste sted vi besøgte var en have fra **Pebringe** i Sydsjælland (lidt nord for Fakse). Inden for de sirligt klippede, ganske lave Buksbom-indhegninger i fire kvadrater dyrkes diverse pryd- og nytteplanter, Bonderose, Venusvogn, *Chrysanthemum macrophyllum*, Matrem (*Chrysanthemum parthenium*) samt den gamle svine-lægeplante Juleroarten *Helleborus viridis* eller Vrangkrøjt eller Grøn Nyserod. Her sluttede vi med en varm og glad tak til vor guide, men med et vist vemod, idet netop Pebringe-haven vil blive den første have der nedlægges, hvis ikke man takket være den levende interesse der i flere kredse vises denne enestående samling af haver, får midler til at bibeholde dem alle. Muligheden for en sponsor-ordning eller en frivillig manuel publikumspleje blev nævnt, men alle parter var klar over de vanskeligheder der forbinder sig med det sidste, ikke mindst fagforenings-modstand.

Johan Lange

- 1) Det meddeles den 8. november 1985 at haven blevet lagt om i 1986, takket være vor kritik under ekskursionen.

REGISTER TIL HEFTE XI - XV

Årgang 1981 - 85

- A. Stedregister
- B. Navneregister, omtalte personer, citerede bøger osv.
- C. Forfatter- og illustratormagasin
- D. Emneregister, herunder planter

A. Stedregister

Ahlefeldts Gade XIV 15	Christianshvile XII 44
Aldershvileparken XIV 65	Christianssand XI 51
Alling kloster og kalmus XIII 32	Classenske Legatskole, Den XIV 22
Alnarp XV	Coplen XII 8
Amager XV	Coplen XII 23
Amagerport XV	"Coppellet" XI 39
Amagertorv XIV 8	Dalum kloster og kalmus XII 30
Amagertorv XIV 12,13	Danskerborgen XII 20
Anglehuset XII 29,30	Deanery House XIV 34
Apotekerhaven i Rudkøbing XII 67	Dombjerget XIII 26
Appoloniasøen XIII 12	Dronningbakken XI 27,29
Arendal XI 51	Dronningebakken XII 17
Askov Højskole XI 58	Dronningebakken XII 44
Bagerdam XII 14	Dybeallé XII 14
Bagsværd Sø XIV 65,66	Dünamünde XIII 24
Ballonpladserne XI 28	Dyrehaven XII 8
Ballonpladserne XI 42,44	Dyrehaven i Klampenborg XIV 40
Beder Gartnerskole XV	Ebbekiøbgård XII 8
Berlins botaniske have XII 63	Ebbekiøbgård XII 10
Bernstorff XV	Efterslægtsselskabets Skole XI 57
Birckhönnesgård XI 37	Egealleen XI 27
Bispebjerg XI 55	Egealleen XII 10
Bomhaven XI 26	Elingård XV
Bonderup kgd XV	Emdrup XI 51
Borregård XV	Emdrupborg XI 54
Botanisk Have ved Charlottenborg XII 63	Emdruphøj XI 54
Brandts have i Ordrup XIV 28,33	Emstrup XI 29
Bredeallé XII 18	Emstrup XII 9
Brummehuset XI 37	Endrup XI 29
Brygger Bies have i Hobro XIV 55	Endrup XII 9
Brøndbyvester XI 60	Eremitagealleen XI 28
Brønshøjholm XV	Eremitagealleen XII 16
Bursa XII 12	Eremitagealleen XII 18
Bøllegård XI 54	Eremitagealléen XII 30
Børsrampen XIV 13	Eremitagen XI 41
Carlshøj XI 58	Eremitagen XII 30
Carlshøj XI 60	Eremitagepavillonerne XI 25
Castello ved Firenze XV	Eremitagepavilloner XI 41
Charlottenlund XIII 37	Eremitageslottet XV
Charlottenlund XV 2	Erichsens Gård XIII 47
Christianshavns Torv XIV 13,15	Eskildsø XIV 7
	Esrum Kloster XV

A. Stedregister

Esrum Sø	XII	8	
Estland	XIII	19	
Everlöv	XV		
Fasangården	XI	26	
Flakhaven, Odense	XV		
Flynderupgård	XI	61	
Fredensborg	XI	23,35	
Fredensborg	XV		
Fredensborg Slot	XII	7	
Frederiksberg Have	XV		
Frederiksberg	XV		
Frederiksstad	XV		
Fredsø	XI	51	
Frilandsmuseet, Lyngby	XV	00,00	
Frilandsmuseet på			
Hjerl Hede	XIV	55	
Galtrup Højskole	XI	51	
Gamla Kungsgatan	XIII	47	
Gamlastan Kalmar	XIII	48	
Gammeltorv	XIV	8	
Gentofte Folkepark	XIV	37	
Gentofte Stadion	XIV	37	
Gregersens Skole	XI	57	
Gross Ravensburg	XI	35,36,37,39,	
		40	
Grundtvigs Kirke	XI	55	
Grønttorvet, skiftende pladser	XV		
Gråbrødre Kirkegård	XIV	63	
Gråsten	XV		
Gudenåen	XIII	31	
Gudum og kalmus	XIII	30	
Gyldenløves Palæ	XIV	9	
Haarlem	XI	35	
Hafslund	XV		
Halden	XV		
"Hallandsåsen"	XIV	9	
Hampton Court	XII	7	
Hardenberg	XI	7	
Hardenberg Å	XI	19	
Haveengen	XI	15	
Hellerup Strandpark	XIV	27,31	
Herlufsholm (Skovkloster)			
og kalmus	XIII	30	
Hestevangen	XII	11	
Hidsepladsen	XI	25,26	
Hidsepladsen	XI	37,40	
Historisk-botanisk have i			
Vordingborg	XIV	35	
Hollænderhuset	XII	8	
Horsedammen	XI	26	
Horsedammen	XII	10	
Horsevangen	XII	10	
Horsevangen	XII	10	
Hundetorv	XIV	14	
Hässelby	XIV	60	
Høgeboerne	XI	37	
Højbro Plads	XIV	13,15	
Højbro Stræde	XIV	10,11	
Højby Lyng	XI	65	
Hørsholm Planteskole	XIII	60	
Indhegningsalleen	XI	30	
Indhegningsalléen	XI	41	
Indkørselsdæmningen	XII	14	
Inokulationsalléen	XII	12	
Isegran	XV		
Israels Plads	XIV	15,17	
Jardin des Plantes	XIV	30	
Jernbanehallen	XIV	17	
Jordbrohus	XI	10	
Jægersborg	XI	45	
Jægersborg Dyrehave	XIV	40	
Kalmar	XIII	47	
Kalmar läns museum	XII	52	
Kalvebod Brygge	XIV	17	
Kartofte	XI	10	
Kastanieallé	XI	41	
Kastellet	XIV	9	
Kew Gardens	XII	63	
Kikkenborg	XII	20,22	
Kikkenborg alleen	XII	20	
Kirkealleen	XII	18	
Kirkeledshus	XI	37,39	
Kirkeledshus	XII	10	
Kirkeskov, Rudkøbing	XII	65	
Kjølberg	XV		
Klosterhaven, Roskilde	XIV	63	
Knardal	XV		
Koldemosegård	XV		
Koldinghus	XV		
Kong Hans' Vingård	XIV	9	
Kgl Biblioteks Have	XV		
Kongens Have som frilandsmuseum	XV		
Kongens Nytorv	XIV	8	
Kovangen	XII	11	
Krabbeløkke	XIV	8	
Krathuset i Ordrup	XIV	29	
Krenkerup	XI	7	
Krenkerup Have	XIII	60	
Kronborg	XV		
Kronborgporten	XII	10	
Kronborgporten	XII	10	
Kronborgporten	XII	22	
Kronprinsens Plantage	XII	17	
Krusenstjernske Have	XIII	47	
Kumlatofta	XV		
Kulturhistorisk Museum, Randers	XIII	66	
Kyrkoköpinge	XV		

A. Stedregister

Kyrkoköpinge	XV	Plessenske Plantage	XI	37	
Københavns Engros Grønttorv	XIV	19	Plessenske Plantage	XII	12
Landbohøjskolen	XIII	63	Radiohusets Taghave	XIV	27
Langedam	XII	14	Randers	XIII	63
Langholm	XV		Redsted	XI	51
Latimer	XIII	25	Ribe	XV	
Legind	XI	51	Ribe Katharine kloster og kalmus	XIII	31
Lemvig	XI	51	Ridealleen	XI	26
Lerbakkegård	XI	60	Ridealléen	XI	37
Leyden	XV		Ridealléen	XI	43
Lille Dam	XII	14	Ridealleen	XII	18
lille Lysthus, Det	XII	20	Ridebanen	XII	18
Lindblomska trädgården	XIII	52	Ring kloster og kalmus	XIII	32
Linnés Gade	XIV	19	Ringalléen	XII	18
Louisenlund i Holsten	XII	54	Romeleåsen		
Lundegård	XIV	49	Rosenborg Have	XV	
Maglebylille	XV		Rosenlund	XI	9
Maglekilde, Roskilde	XIV	63	Rosenska trädgården	XIII	52
Mariager Kloster og Kalmus	XIII	30	Roskilde Palæ	XV	
Maribo kloster og kalmus	XIII	30	Rudkøbing, have i	XII	65
Mariebjerg Kirkegård	XIV	27	Rugor	XII	8
Mariebjerg Kirkegård	XIV	38	Rugårds Hus	XII	8
Marienburg	XV		Rundalleen	XII	18
Marienlyst	XII	54	Runddelen	XII	48
Marienlyst Have	XIV	44	Runquistska trädgården	XIII	52
Marienlyst Slotshave	XIV	27,35	Rygge	XV	
Melstedgård	XIII	47	Rykkerup	XI	10
Menagerihave	XI	39	Rød	XV	
Menagerihaven	XII	28	Røde Bygning, Den	XIV	13
Munstead Wood	XIV	29	Røde Hus, Det	XI	10
Munstead Wood	XIV	38	Råde	XV	
Mørkhøj	XV		Rågård	XII	8
Nicolaj Plads	XIV	8,9	Salem	XIV	37
Niels Juels Palæ	XIV	9	Saltholm	XV	
Nordgaard, Amager	XV		Sandportalleen	XII	26
Nordmandsdalen	XI	24	Sankt Lukas Stiftelsen	XIII	67
Nordmandsdalen	XI	41,42	Sankt Lukas Stiftelsens have	XIV	49
Nordmandsdalen	XI	42,44	Sankt Maria Hospital	XIV	63
Ny Emdruphøj	XI	58	Sarpsborg	XV	
Ny Emdruphøj	XI	60	Skanderborg slotsbanke	SV	
Nyhavn	XIV	8	Skibsbakken	XI	24
Nørre Nisum	XI	51	Skibsbakken	XI	44
Nørreport	XIV	9	Skibsbakken	XII	17
Odense	XV		Skipperalléen	XII	10
Onsøy			Skipperalleen	XII	14
Ottekanten	XII	13	Skolebotanisk Have i Mørkhøj	XIV	57
Ottekanten	XII	21	Skolebotanisk Have i Mørkhøj	XV	
Padis-klostret	XIII	24	Skoubogade	XIV	8
Padua	XV		Skovkloster og kalmus	XIII	30
Paladsteatret	XIV	7	Skovmosen	XIV	22,25
Pibervangen	XI	28	Skåne	XV	
Pibervangen	XII	30	Slotsalleen	XI	25,26
Pisa	XV		Slotsalleen	XI	40,41
Plessenske Plantage	XI	31	Slotsalleen	XII	18
			Slotshaven	XII	8

A. Stedregister

Slotsholmen XV
 Sneglebakken XI 29
 Sneglebakken XII 17
 Sneglebakken XII 18
 Snogevangen XII 10
 Sophienberg XV
 Sorgenfri XV
 Sorø Kloster og kalmus XIII 30
 Spøttrup XV
 Stejlebjerggård XI 60
 Store Dyrehave XI 45
 Store Magleby XV
 Store Mariendal XIV 38
 Store Ravnsborg XI 35
 Store Ravnsborg XIII 60
 Storup XL 51
 Strandmark XIV 31
 Stutterivangen XII 8
 Sundvænget XIV 26
 Svastika XIV 27
 Svastika XIV 40
 Svenstorp XV
 Sønderborg XV
 Søndermarken XV
 Sørup XII 13
 Tallinn XIII 20
 Teglmærken XI 10
 Tivolis Parterrehave XIV 27
 Tomb Landbrugsskole XV
 Trelleborg XV
 Trommesal, kvægtorv XV
 Tusinddalerhøjen XI 25,29
 Tusinddalerhøjen XI 42
 Tusinddalerhøjen XI 44
 Tusinddalerhøjen XII 17
 Tvis Kloster og kalmus XIII 28
 Tømmerup, Amager XV, 00,00
 Ullerup, Amager XV 00,00
 Universitetsparken, Nørre
 Fåled XIV 41
 Utterslev Mose XV
 Vandkunsten XIV 11,15
 Vandmaskinen XI 37
 Vandmaskinen XII 10
 Vandmaskinen XII 14
 Vemmelev præstegårdshave XIII 47
 Vendersgade XIV 15
 Vestervig Kloster og kalmus
 XIII 30
 Viberup, Amager XV 00,00
 Villa Møllen XII 65
 Vilvorde planteskole XIII 42
 Vimmelskæftet XIV 9
 Vintappergården XIV 38

Voer kloster og kalmus XIII 32
 Værne Kloster XV
 Wekebo XII 9
 Ulemiste Järv XIII 23
 Ziggurater i Babylon XII 17
 Æbelholt XV
 Øm kloster og kalmus XIII 32
 Øregaard XIV 37
 Ørsholt i Gurte XIV 35
 Østarp Gamlagård XV
 Østergade XIV 8
 Østergård XIV 9
 Østerport XIV 8
 Østfold
 Østrup XII 8
 Østrupgård XI 26
 Østrupgård XII 7,10
 Åbenrå (=åbne vråer) XIV 11
 Ålborg slot XV
 Ås XV

B. Navneregister, omtalte personer, anmeldte citerede bøger (forfattere), håndskrifter m.m.

Abbed Wilhelm XIV 7
 Abel, Günthelberg XI 27,32
 Abel, Günthelberg XI 37
 Absalon XIV 8
 Alberti, Leone Battista XII 8
 Albertus Magnus XIII 12
 d'Almaforte, Simon XI 12
 Almindelig dansk Gartnerforening XIV 30
 Amitzbøl, Niels XI 7
 Andersen, Aksel S. XIV 27,37
 Andersen, H.C. XV
 Andersen, Verner XV
 Andersson og skovtræ-podning XIII 71
 Andersson, Sven-Ingvar XV
 Ann, queen XII 7
 Anthon, G.D. XII 36,38
 Atlas Danicus XI 35
 Bacon, Francis XIV 32
 Bager, Oluf XV
 Bang, Chr. XI 43
 Bartholin, Thomas XIII 13
 Batzke, handelsgartner XI 19
 Bech, Peter XV
 Becker, G.H.B. XV
 Becker, Jac. Gottfr. XV
 Behrendts, J.G. XI 35
 Beldenak, Jens Andersen XV
 Bengtsson, Rune XV

B. Navneregister, omtalte personer, anmeldte, citerede bøger (forfattere), håndskrifter m.m.

- Bergmann, Jacob XIV 37
 Bergmann, J. XV
 Bernstorff, J.H. XII 36
 Beyerholm, Beth XV
 Bjørsvik, Nina XV
 Block, Hans Rasmussen XV
 Bondens have XV
 Brahe XI 7
 Brahe, Per XIV 60
 Brandt, G.N. XIV 27
 Brandt, Peter Christoffer XIV 28
 Branner, Chr. XIV 29
 Brask, Hans XIV 8
 Brinkert XI 12,19
 Brockdorff, Benedicte XI 8
 Brostrøm XIII 58
 Brown, Lancelot "Capability" XIV 47
 Bruhn, C. XII 28
 Bruun, Magne XV
 Busbeck, Angerius von XIII 11-12
 Byldt, Jørgen XI 7
 Bülow, Johan XII 54
 Carl Rytter XII 8
 Carolath, Lucie Schönaich XI 14
 Carrichter XIII 13
 Carstensen, Peiter XI 7
 Ceres, medlemsblad XIII 55
 Chinggis Khan XIII 17
 Christensen, Helge XI 56
 Christian II XIV 9
 Christian II XV
 Christian III XV
 Christian IV XV
 Christian V XII 7,8
 Christian V XIV 9
 Christian VI XV
 Christian VII XII 39
 Christian VII XII 47
 Christian VIII XII 50
 Christoffer I XIII 22
 "Chrysanthemum og Lathyrus" XIV 35
 Cieslars klimatiske racer XIII 71
 Clusius XIII 12
 Cosimo den Ældre XV
 Dal Povlsen XI 54
 Dalskov, A. XIII 57
 Dam, E. XV
 Danske Atlas XI 35
 Den unge Gartner XIII 59
 DFS (Dansk Folkeminde samling) XV
 Dirchsen, Jan XV
 Dispensatorium hafniense XIII 13
 Dodonæus XIII 13
 Döllner, Hans Nicolaj XI 36,37
 Döllner, Hans Nikolaj XI 44
 Englers klimatisk betingede racer XIII 71
 Erik Klipping XIII 22
 Erik Menved XIII 23
 Erik Plovpenning XIII 22
 Erstad, Troels XIV 27,37
 Erstad-Jørgensen, E. XIV 31
 Etnologisk Undersøgelse XV
 Ewans, A. XIV 65
 Fabritius'vegetative skovtræformering XIII 72
 Fang, Lotte XIV 63
 Fierchbach om skovtræ-arvelighed XIII 71
 Flindt, N.A. XV
 Flora Danica, Dansk Urtebog XIII 13
 Folkemindesamling XV
 Forstbotaniske Have i Charlottenlund, Den XIII 69
 Fortidsminneforeningen XV
 Fotsch, K.A., Die Begonien XII 64
 Frederik, Arveprins XI 23
 Frederik II XII 8
 Frederik III XII 8
 Frederik IV XII 8
 Frederik IV XII 9
 Frederik IV XII 20
 Frederik IV XV
 Frederik IV XV
 Frederik V XI 35
 Frederik V XI 35
 Frederik V XII 34
 Frederik V.s Atlas XII 15
 Frederik (VI) kronprins XI 33
 Frederiksen, H.C. XIV 29
 Fremmede Naaletræers Indførelse i danske Haver efter 1779 XIII 69,70
 Friederichsen, overgartner XII 66
 Friis, Einar XV
 "Friser" XIV 29
 Frugtavl XIII 58
 Fynske Minder XV
 Gartner-Nyt XIII 60
 Gartner-Nyt XV
 Genetics in Silviculture XIII 69
 Georgsen, Georg XIV 37
 Georgsen, Georg XIV 65
 Gerber XI 10
 Gersdorff, C.L. J.A. Dortmund XI 12
 Giovanni di Bergamo XV

B. Navneregister, omtalte personer, anmeldte, citerede bøger (forfattere), håndskrifter m.m.

- Gram, C.C. von XI 36,37
 Gram, Ernst XV
 Gram, Frederik von XII 30
 Gram, Hans XV
 Gram, Niels XV
 Gram, Mikael XV
 Grevinden af Bagsværd XIV 65
 Grund, billedhugger XI 30
 Grund, billedhugger XI 35
 Grund, billedhugger XII 48
 Gøye, Albert XI 7
 Gøye, Axel Mogensen XI 7
 Gøye, B. XI 7
 Gøye, Eskild XI 7
 Gøye, Karine XI 7
 Gøye, Mogens XI 7
 Gøye, Oluf XI 7
 Hald, Chr. XI 51
 Hamsfort, C. XV
 Hannsenn, Knudtt XIV 9
 Hansen, Helle Thordur XV
 Hansen, Sven XIV 37
 Hardy Hansen, E.V. XIII 57
 Harpestreng, Henrik XIII 11,12
 Harpestreng, Henrik XIV 8
 Harries XI 12,20
 Hartmann, Sys XV
 Haslund-Christensen XIII 17
 Hauberg, Poul XV
 Havebladet XIII 61
 Havebrugets Historie i Norden gennem Tusind År XIV 36
 "Havekunstens Historie" XIV 35
 "Haven" XIII 58
 Hedvall, Yvonne Olrog XIV 58
 Heerfordt XIII 12
 Henningsen, Poul XIV 37
 Henrik Harpestreng XIII 11,12
 XIV 8, XV
 Henriksen, Peder XV
 Heuser, Heinrich XI 7
 Hirschfeld, C.C.L. XI 23
 Hirschfeld, C.C.L. XI 35
 Holbeck, H.St. XV
 Holck, Harald XI 12
 Holm, Theodor XIV 65
 Holmskiold, Theodor XIV 65
 Hornemann, J.W. XIII 14
 Hortulania XIII 57
 Høffding, Harald XIV 29
 Højrup, Ole, Stald- og havefolk XI 68
 ICOMOS XV
 Inspektoratet for de kongelige Haver XV
 Jacob von Thybo XIV 11
 Jacobsen, Folke XIV 20
 Jacobsen, Vagn XIV 27
 Jardin, Nicolai Henri XI 35
 Jardin, Nic. Henri XI 43
 Jardin, Nic. Henri XII 30
 Jardin de Plaisir, Le XIV 60
 Jekyll, Gertrude XIII 67
 Jekyll, Gertrude XIV 28
 Jensen, gartner XI 12,20
 Jensen, Erik V. XV
 Jensen, J. Nilaus XII 63
 Jensen, Johs. XV
 Jessen, N.J. XI 35
 Jessen, N.J. XII 21
 Johansen, Erling XV
 Johnson, Göran XV
 Juliane Marie XII 47,48
 Juliane Marie XII 52
 Jyske Lov XIV 8
 Jørgen, prins XII 7
 Jørgensen, Chr. XI 13,21
 Jørgensen, Grethe XV
 Jørgensen, Jens K. XIV 42
 Jørgensen, Leo XV
 Kalmus-Andersen XIII 16
 Kent, William XIV 48
 Kiær, Eigil XIV 37
 Klint, P.V. Jensen XI 55
 Klixbüll, A. XIV 30
 Klotzsch' arbejde med hybrider XIII 71
 Klougart, Niels XV
 Knud VI XIII 19
 Kollandsrud, Mari XV
 Kornelius Hamsfort XV
 Kratz, handelsgartner XI 19
 Kreps, Jean XI 35,40
 Krieger, Johan Cornelius XII 7
 Krieger, Johan Cornelius XII 20
 Krieger, Johan Cornelius XV
 Kritisk Revu XIV 37
 Krüger, landskabsgartner XI 12,19
 Kvam, Anders XV
 Kühl, I. XV
 Kylling, Peder XIII 12
 Køie, Aa. og M. XIII 11
 Landsberg, Asker XV
 Langberg, Harald XV
 Lange, Axel XII 64
 Lange, Willy XIV 34
 Langelands Frøavlsskomp. XII 66
 Langen, J.G. von XI 28
 Langen, J.G. von XI 45
 Larsen, Marie Catherine XI 51
 Liem, Mads XI 18

B. Navneregister, omtalte personer, anmeldte, citerede bøger (forfattere), håndskrifter m.m.

- Lind, Jens XIII 7
 Lindegaard, Peter XV
 Linné, Carl von XIV 47
 Linnemann, Marianne XV
 Lipke XI 11
 Livbjerg, Paul E. XV
 Lochows forædlingsarbejde XIII 71
 Loldrup, Hans-Otto XV
 Lotze, Ernst Gustav XV
 Lucie Kålkone XIV 8
 Lucie Schönaich Carolath XI 14
 Lundberg, Peter XIV 61
 Lutyens, Edwin XIV 28
 Løvengen og den engelske landskabspark XIV 47
 Løwe, E. XI 13
 Løwe, E. XI 12,21
 Mansa, Johan Ludvig XII 19
 Mansa, Johan Ludvig XII 54
 Margrethe Sambiria "Sprænghest" XIII 22
 Mariboe, Carl XIII 58
 Marmillod, Jean XII 43,49,50,51
 Matthioli XIII 12
 Mayntzhusen, Gerda XIV 63
 Mecobenzon XV
 Michael Jernskiæg XV
 Mikkelsen, Søren Chr. XI 51
 Millner, Landskabsgartner XI 12
 Mollet, André XIV 60
 Moltke, A.G. XII 36
 "morsingbo drog ud, En" XI 51
 Morsø Folkeblad XI 51
 Mykleby, Axel XV
 Månsson, Arvid XIV 60
 Nagel, farvemester XIV 11
 NEU (Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelse) XV
 Nicolaisen, Åge XIV 65
 Nielsen, P.Chr. XIII 69
 Ny trädgårdsbok XIV 60
 Nyeland, Anna Kristina XIV 29
 Nyeland, Stephan XIII 39
 Nyeland, Stephan XIV 28
 Ohrm, Frederik XIV 60
 Olesen, Kirsten XIII 69
 Olsen, Bernhard XV
 Oppermann's lærke-podninger XIII 72
 Paulli, Simon XIII 12,13
 Peberrods-Hans XI 57
 Pedersen, A. XI 51
 Pedersen, Christian XIII 13
 Pedersen, Jacob XII 8,9
 Petersen, Harry XIII 69
 Petersen, Steen Estvad, Danske Herregårde XI 69
 Plessen von XI 37
 Plinius XIII 13
 Pontoppidan, Erik XI
 Povlsen, Dal XI 54
 Prest, John XV
 Puggaard, Hans XIV 29
 Quackelbeen XIII 12
 Rafn, C.G. XIII 14
 Rannow, Richard XIV 19
 Rasmussen, Mona XV
 Reventlow, Carl Aug. Hardenberg XI 10
 Reventlow, Chr. Carl Aug. H. XI 11
 Reventlow, Chr. Ditlev XI 7
 Reventlow, Christiana XI 7
 Reventlow, Christiana XI 10
 Reventlow, Conrad Ditlev XI 7
 Reventlow, Ida Augusta XI 12
 Reventlow, L.C.A.A.H.G.W. Haugwitz Hardenberg XI 14
 Reventlow, R.C.L.A. Holck Hardenberg XI 13
 Risum, J.N. xi 56
 Robinson, William XIV 29
 Romell, Lars-Gunnar XIV 47
 Rosenkrantz, Jan XI 41
 Rosenkrantz, Johs. XI 44
 Rosenkrantz, Johs. XI 48
 Rosenkrantz, Palle XI 7
 "Roser" XIV 34
 Rothe, Rudolph XI 33
 Rothe, Rudolph XII 56
 Rothe, Rudolph XV
 Rothe, Rudolph XV
 Rotschild XI 7
 Rätte svenska trädgårds praxis, Den XIV 61
 Rudbeck, Olof XIV 60
 Rømer, Ole XII 16
 Rålamb, Åke XIV 60
 Samuelsson, Gunnar XIII 11
 Schiøtz, Th. XV
 Schlegel, Frits XIV 35
 Schrøder, Holger XI 51
 Schwaback, Cai XI 18
 Schwartz XI 12,20
 Seeger, Valdemar XII 8,10
 Sjøldne Naaletræer i danske Haver (I Sjælland) XIII 70
 Sjøldne Naaletræer i danske Haver (II Maribo og Bornholm Amter) XIII 70
 Skeel, familien XI 7

B. Navneregister, omtalte personer, anmeldte, citerede bøger (forfattere), håndskrifter m.m.

Skougaard, Mette XV
 Sofie Amalie XII 8,9
 Sofie Amalie XII 14
 "Stauder" XIV 34
 Steenberg, Jan XII 7,10
 Stockholms Gartnersällskap XIV 61
 Struensee XII 48
 Suneson, Andreas XIII 20
 Svendborg Frugtsalgsforening XII 66
 Svenska Trädgårdsföreningen XIV 61
 Sylvest, Johannes XII 66
 Syrach Larsen, Carl XIII 69
 Sørensen, C.Fl. XIV 27,37
 Sørensen, E. Brow XI 51
 Sørensen, Ejvind Brow XI 60
 Sørensen, Frode XI 51
 Sørensen, Gerda XI 58
 Sørensen, Jeppe XI 51
 Sørensen, Johanne XI 57
 Tessenow, Heinrich XIV 35
 Theophrastos XIII 13
 Thomsen, Edvard XIV 32
 Thomsen, Johs. XIII 60
 Thura XII 15
 Torm, Eric XII 21
 Trier, Jost XIV 47
 Treets Venner XV
 Tschudi-Madsen, S. XV
 Tønneskov, Niels XV
 udviklingsplan for Tivoli XIV 42
 Uldall, Kai XV 00,00
 Ulrik Frederik Gyldenløve XII 8
 UNESCO XV
 Unges Kolonihaver, De XIV 23
 utställning av svensk trädgårdslitteratur XIV 58
 Valdemar Atterdag XIII 23
 Valdemar den Store XIII 19
 Valdemar Sejr XIII 19
 "Vand og Stenhøjsplanter" XIV 34
 Vestergaard, V.H. XIV 30
 Wilhelm, abbed XIV 7
 Vilmorin, gartnerfirma XIII 71
 Vitruvius XII 15
 Vogelsang, Wilhelm XI 7
 Vothman, Peter XIII 60
 Warming, Eugen XIII 10,11
 Warzewich XII 64
 Westen, Johan Christoffer von XV
 Westen, Peter von XV
 Wiedewelt XI 24
 Wiedewelt XI 35

Wit, H.C.D. de XIII 11
 Witslaw I af Rygen XIII 20
 Uksip XIII 24
 Zeppelin XI 11
 Örtabok XIV 60
 Örtenblads förädlingsarbejde XIII 71
 Østergaard, Jens XI 28
 Østergaard, Jens XII 26
 Østergaard, Jens XII 60
 Østergaard, Jens XIII 70
 Østergaard, Jens XV
 Aakjær, Jeppe XV
 Aalborg, Niels Michelsen XIII 13

C. Forfatter- og illustratortregister

Abel, Jette XI 69
 Abel, Jette XV
 Andersen, Aage XI 51
 Andersen, Aage XIV 7
 Christensen, Annie XI 23,35
 Christensen, Annie XII 7
 Floto, Ernst XII 63
 Garner, Holger XIII 7
 Jørgensen, Chr. XI 7
 Lange, Johan XI 65
 Lange, Johan XIII 47
 Lange, Johan XIII 63,69
 Lange, Johan XIV 49
 Lange, Johan XV 00,00
 Linnemann, Marianne XV
 Mathiesen, Hans XIII 55
 Mathiesen, Hans XIV 20
 Muusfeldt, Agnete XIII 37
 Pedersen, Anton XV
 Ratjen, Thomas XI 68
 Steiner, Børge XI 8
 Sylvest, Tove XII 65
 Therkildsen, Marianne XV
 Tillge, Lise XI 61
 Tschudi-Madsen, Stephan
 Ørum-Larsen, Asger XIII 67
 Ørum-Larsen, Asger XIV 27,47
 Ørum-Larsen, Asger XV

D. Emneregister, herunder planter

Abildgård XI 7
 Abildgård XIV 7
 Abildgård XV
 accise XV
 accisebod, Rudkøbing XII 66
 Acer platanoides XII 73

D. Emneregister, herunder planter

Acer pseudoplatanus	XII	73	Anchusa italica	XII	75
Acer saccharinum	XII	73	andedam	XII	26
Achillea filipendulina	XII	75	Anemone nemorosa	XII	75
Achillea filipendulina	XIII	54	Anemone ranunculoides	XII	75
Achillea millefolium	XII	75	Anemone transsilvanica	XV	
Aconitum napellus	XII	75	Antirrhinum majus	XII	75
Aconitum napellus	XV		apotekerhave	XV	
Aconitum napellus	XV		Aquilegia vulgaris	XII	75
Aconitum variegatum	XI	67	Aquilegia vulgaris	XIII	53
acoretin	XIII	12	Aquilegia vulgaris	XV	
acorin	XIII	12	arabernes betydning f. havekunsten	XIV	58
Acorus calamus	XIII	7	arabisk lægekunst	XV	
Acorus gramineus	XIII	17	arabiske kulturplanter	XIV	58
Aegopodium podagraria			Aristolochia clematitidis	XV	
'Variegatum'	XI	67	Artemisia abrotanum	XIII	54
Aesculus hippocastanum	XII	73	Artemisia abrotanum	XV	00,00,00
aftenstjerne	XV		Artemisia absinthium	XIII	54
agern	XI	36	Artemisia absinthium	XV	
agurk	XI	58	artiskok	XI	64
agurk	XV		artiskok	XII	68
ahorn	XI	45	Arum maculatum	XII	75
ahorn	XIV	50	Arum maculatum	XIII	9
akacie	XIV	50	Aruncus silvester	XII	75
akacie, uægte	XV		Asclepias syriaca	XV	
akeleje	XV		ascorbinsyre	XIII	12
akeleje	XV		Askovkredsen	XI	58
alant	XV		asparges	XI	18
alant	XV		asparges	XII	68
Albani Bryggeri	XV		Aster alpinus	XII	75
allé-beskæring	XV		Aster alpinus	XIII	54
allé som statussymbol	XIV	49	Aster novæ-angliæ	XIV	66
alleer med skiftevis løv- og			Aster novi-belgii m.fl. stauder	XII	75
nåletræ	XII	39,41,43	Aster sp	XV	
alleernes endeligt i Fredensborg			Astilbe arendsii	XII	75
XII	55,56,57		Astrantia major	XII	75
allé-mødepunkt inde i Fredens-			Astrantia major	XIII	54
borg Slot	XII	22	aubergine	XII	68
allétræers ophør med klipning			Aubrietia	XIII	45
XII	34		aurikel	XV	
Allium ursinum	XII	75	avnbøg	XI	36
almindelige Gartnerforening,			Azalea	XV	
Den,	XIII	60	ballonplads	XII	11
alpe-guldregn	XIV	53	balsam	XV	00,00,00
alrune	XV		balsam poppel		
Althæa rosea	XII	75	banqueting hall	XII	17
Althæa rosea	XV		bastionen på Rosenborg	XV	
Amagerbrug	XV		Beder Gartnerskoles Elevforen.	XIII	56
Amagerdragt	XV		Begonia x erythrophylla	XII	63
Amagerdragt	XV		Begonia x feastii	XII	64
"amagergas"	XV		Begonia hydrocotylifolia	XII	63
"Amagermor"	XV		Begonia "hydrocotylifolia"	XII	63
Amagermuseet	XV		Begonia manicata	XII	63
Amagerproducenter	XV		Begonia 'Oscar Lamarche'	XII	75
amagersnes (=22 stk.)	XV		Bellis perennis	XII	75
"Amagertøj"	XV		benved	XV	
Amaranthus caudatus	XII	75	Berberis aggregata	XIV	53
ambra	XV	00,00,00	Berberis gagnepainii	XIV	51

D. Emneregister, herunder planter

- Berberis vulgaris XIII 66
 Berenburg-snaps XIII 17
 Betonica grandiflora XII 75
 bihave XV
 bjergfrue XV
 bjørnegrotte XV
 blodblomme XIII 44
 blodbøg XIV 53
 blodribs, lys XIV 53
 blomkål, 'Stor Dansk' XI 54
 blomme 'Kirkes' XII 75
 blomme 'Rheine Claude' XII 75
 blomme 'Victoria' XII 75
 blommeiris XV
 blomsterhus XI 12
 blærenød XIV 53
 Boligministeriet XV
 bomhave XII 10,11
 bomhave XV
 bompunge XV
 bondehavernes udformning osv. XV
 bonderose XV 00,00,00
 bonegah XV
 Borago officinalis XV
 borgerlige byhaver XV
 bornholmsk have XV
 Botæble XV
 Brandt-bibliografi XIV 45
 brombær XIV 8
 brunelle XIII 46
 Brunnera macrophylla XII 75
 Bryonia sp XIII 53
 brønd, stensat XIII 52
 buegange XI 41
 buksbom-figur XI 41
 buksbom-hæk XI 62
 buksbom-hæk XII 68
 buksbom-indhegning XV
 buksbom-pyramide XI 44
 buksbomsymboler XV
 bulmeurt XIII 7
 bulmeurt XV
 bulmeurt XV
 Buxus sempervirens XIII 54
 bækrod XIII 17
 Calendula officinalis XII 75
 Calendula officinalis XV
 Calla palustris XIII 9
 Callistephus sinensis XII 75
 Campanula XIII 45
 Campanula fl. arter XII 75
 Campanula medium XIII 53
 Carum carvi XV
 Castanea sativa XII 73
 Catalpa bignonioides XII 73
 "Cavatera Trinitatis" XV
 Centaurea montana XII 75
 Centaurea montana XIII 54
 Centranthus ruber XV
 centrum for Fredensborg-alleerne inde i
 slottet XII 22
 Chaenomeles japonica XIII 54
 Chaenomeles superba XII 73
 Chamaecyparis spp XII 73
 Cheiranthus cheiri XII 75
 Chrysanthemum coccineum XIII 54
 Chrysanthemum coronarium XII 75
 Chrysanthemum frutescens XIII 54
 Chrysanthemum lacustre XI 67
 Chrysanthemum leucanthemum XIII 54
 Chrysanthemum macrophyllum XV
 Chrysanthemum maximum XIII 54
 Chrysanthemum maximum XIV 31
 Chrysanthemum parthenium XIII 53
 Chrysanthemum parthenium XV
 Chrysanthemum rubellum XV
 Chrysanthemum serotinum
 cikorie XV
 Cimicifuga racemosa XII 75
 cistercienserindernes Kloster i Estland
 XIII 23
 citronmelisse XV
 civilliste, kgl. XV
 Cladrastis lutea XV
 Clarkia pulchella XII 75
 Clematis recta XIII 54
 Cobaea scandens XII 75
 Convolvulus tricolor XII 75
 Coreopsis tinctoria XII 75
 Coreopsis verticillata XIII 54
 Cornus nuttallii XIII 72
 Corylus avellana XII 73
 Cosmos bipinnatus XII 75
 Crataegus monogyna 'Paulii' XII 73
 Crocosmia crocosmiiflora XI 67
 Crocus vernus XII 75
 Cydonia oblonga XV
 cykelstier i Rosenborg Have XV
 cypres-vortemalk XV
 daglilje XV
 dagrenovation XV
 Dahlia-have XIV 65
 Damaskegårdens have XV
 dampmølle i Rudkøbing XII 66
 Danmark Erhvervsfrugtavlforening XIII 58
 Danmarks Frugtavl-Forening XIII 57
 dannebrogsslaget XIII 20
 Dannemare-have XV
 Danplanex XIII 59
 Dansk Chrysanthemum-selskab XIII 56
 Dansk Dahlia Selskab XIII 56
 Dansk Erhvervsfrugtavl XIII 58

D. Emneregister, herunder planter

- Dansk Gartnerforbund XIII 55
 Dansk Lathyrus- og Rosenselskab XIII 60
 Dansk Planteskoleejerforening XIII 58
 danske andels-salgsforeninger for gartneri og frugtavl, De XIII 58
 Daphne mezereum XV
 Delphinium cultorum XIII 34
 Delphinium-sort XIV 31
 Denca XIII 59
 Deutzia gracilis XII 73
 Deutzia scabra XIII 54
 Deutzia scabra 'Rosea plena' XII 73
 Dianthus caryophyllus XV
 Dicentra spectabilis XIII 53
 Digitalis XV
 Digitalis purpurea XI 67
 Dipsacus silvester XV
 Dipsacus strigosus XV
 dobbeltallé af hestekastanie XII 28
 domikanerkloster i Tallinn XIII 24
 dorthealilje XV
 dossering XI 15
 drengepik XIII 17
 driverihave XV
 Dryopteris filix-mas XV
 duetræ XIV 51
 dyrepark XII 23
 dådyr XI 35
 Echinops sp XV
 eg XI 36
 egetræer i Ledreborgalleen XIV 57
 el XI 45
 Ellested-have XV
 elme-lysthus, klippet XI 66
 elmesyge XI 48
 'Emdruphøj Drivrædis' XI 54
 enevælden XV
 engelsk spinat XV
 Eranthis XV
 eremitage i Esrum Sø XII 20
 eremithytte XV
 Eremurus robustus XIII 54
 Erigeron speciosus XIII 54
 "Eschalzia cronica" XV
 Euonymus europaeus XIII 54
 Euonymus europaeus XV
 extraparte XV
 extrapere XV
 Fagus sylvatica 'Astropunica' XII 73
 falsk perspektiv i barokhave XV
 fasangård XI 25
 fasangård XI 36
 "Fickten-Bäume" XI 37
 Ficus carica XV
 figen XV
 fiskedam XII 9
 fiskemester XII 9
 fisketorv XIV 11
 flagstang XIII 44
 floks XV
 Flora, gudindestatue XV
 flæg XIII 17
 flæk XIII 17
 "flødehusaren" XV
 fnokurt XV
 foged XV
 Forblommet Antik XI 32
 Foren. af arbejdsgivende Gartnere XIII 55
 Foren. af Havebrugsstuderende XIII 56
 Foren. af jyske Planteskoleejere XIII 58
 Foren. til Udførsel af Havesager XIII 57
 forglemmigej XIV 46
 forglemmigej XV
 forgyldt kugle på træpille XIII 52
 forspiring af kartofler XV
 forstbotanisk have i Odense XV
 Forsvarsministeriet XV
 Fraxinus excelsior XII 73
 Fredensborgs haves forfald XII 52
 frilandsmuseum på Romeleåsen XV
 Frugthandlerforeningen af 1889 XIII 58
 frøavner i kompost XII 67
 frøkenhat XV
 från klostertrædgård till 1600-talets trädgårdsanlægninger XIV 58
 Fuchsia magellanica XII 73
 Fuchsia magellanica XV
 fugleherde XI 37
 fugleherde XII 42
 fuglekirsebær XIV 50
 Fyldt påskelilje XI 66
 Fællesudvalget f. prøvedyrkning af køkkenurter XI 58
 fæstningsvolde som have XIV 7
 gadelysarmatur i Rosenborg Have XV
 garden XV
 garth XV
 gartnerhverv under afvikling XV
 Gartnerforen. Hortulania XIII 57
 gartnerforeninger, danske XIII 55
 gartnerfotografi fra 1904 XV
 gartneri på Amager XV
 Gartneriets Månedsoversigt XI 58

D. Emneregister, herunder planter

- Gartnertidende XIV 30
 GASA Frugt, Danmark XIII 58
 gemserod XII
 genplantning af alleerne,
 Fredensborg XII 58
 georgine XV
 Ginkgo biloba XII 73
 Ginkgo biloba XV
 glorietta XII 50
 gorod XV
 grotte XV
 græsplænen indpas XV
 grøn julerose XV
 grønkål XIV 8
 grønkål XV
 grønkål i klithave XV
 grønsags-frøavl XV
 gråbåne XV
 gråpære XIV 54
 gulerødder XI 51
 gulerødder XV
 gyldenlæk XV
 gyldenris XV
 Gyldne Horde, Den XIII 19
 Gymnocladus dioicus XV
 Gypsophila paniculata XIII 53
 gård, etymologisk set XV
 Halimodendron purpureum XV
 Halland-gårdens have XV
 halvskæppekurv XV
 hassel XI 58
 have i Charlottenlund XIII 39
 have, etymologisk set XV
 havearalie XIV 53
 havebrug på museum XV
 havebrug som centralfag XIV 20,23
 havebrugets historie i Sverige XIV 58
 havebrugs- og gartnerforeninger,
 danske XIII 55
 Havebrugshistorisk Selskab XIII 62
 havebrugsmuseet på Amager XV
 havebrugsskole på Rosendal XIV 61
 havebrugsundervisning, praktisk
 XIV 20
 have-gyldenris XV
 haveinspektør XV
 haven - en process XV
 haven ved hjemmet XIII 37
 havenellike XV
 Haverabarber XIII 64
 hedenskab foran kirke XIV 49
 Hedera helix XII 73
 Helenium autumnale XV
 Helianthus rigidus XV
 Helleborus niger XIII 53
 Helleborus viridis XV
 Hemerocallis flava XIII 48
 Hemerocallis flava XIII 53
 Hemerocallis fulva XI 67
 Hemerocallis sp XV
 Hesperis matronalis XIII 53
 hestekastanie XI 18
 Hestekastanie XI 28
 hestekastANIE XIII 64
 hestekastanie XIV 49
 hestekastanie XV
 hestekastanier i fire rækker XII 17
 hestekastanier i fire rækker XII 28
 hestekastanies indførelshistorie
 XII 26-28
 hesteopdræt XII 7
 Heuchera sanguinea XIII 54
 hindbær XIV 8
 hjerteblomst (løjtnantshjerte) XV
 hjertensfryd XI 18
 hjulkrone XV
 hollandske immigranter XV
 hollandske jordbrugere XIV 9
 hollænderi XII 9
 hollænderne på Amager XV
 "horseskuden" XV
 Hosta sieboldiana XV
 Hosta undulata XIII 53
 hortensie XV
 hovedkål XIV 8
 humle XV
 Humulus lupulus XIII 53
 Humulus lupulus XV
 hundredagene XV
 hus efter hollandsk facon XII 13
 husdyr på Amager XV
 Husløg XIII 65
 hvid morbær XV
 hvide dådyr XII 23
 hvidpil XI 45
 hvidfødte stod, det XII 10
 hvidkål XI 18
 hvidkål XI 51, XV
 Hvidgul XV
 hvidtjørn, fyldt XIII 44
 Hydrangea macrophylla XII 73
 Hydrangea macrophylla XV
 hylt XV
 Hyoscyamus niger XIII 7
 hyppeplov XV
 Hyssopus officinalis XV
 Hyssopus officinalis XV
 hækbøg XI 36
 hækbøg XI 39
 hækfuchsie XV 00,00
 hæk-iperne XI 41
 hæk-iperne XI 43
 hæk-iperne XI 44
 hængepil XIII 45
 højbede XV
 høstasters XV
 høvlebæk XV

D. Emneregister, herunder planter

- håret kardebolle XV
 Iberis sempervirens XIII 54
 Imperatoria ostruthium XV
 indhegning til fasaner XII 33
 indvandringshistorie bulmeurt
 XIII 7 ff
 indvandringshistorie heste-
 kastanie XII 26-28
 inokulere XII 12
 Inspektoratet f. de kgl. Haver
 XV
 Inula helenium XV 00,00
 ipern XI 39,40
 ipern XI 43
 Iris germanica XIII 54
 Iris germanica XV
 Iris graminea XV
 Iris pseudacorus XIII 45
 Iris sibirica XIII 54
 isop XV 00,00
 italienske jagtslotte XII 23
 jagtgård XII 10
 jagtstjerne XII 7
 japankvæde, lille XIV 53
 japan-pileurt XV
 jardin XV
 jordbær XI 18
 jordskok XII 68
 Juglans regia XII 73
 julerose XV
 julerose XV
 Jyske Haveselskab, Det XIII 57
 kalender i skoven XII 16
 Kalmarrod XIII 17
 kalme XIII 17
 kalmerod, XIII 15
 Kalmes XIII 17
 Kalmia XV
 kalmus XIII 17
 kalmus XIII 7
 kalmus XIII 64
 kalmus i Danmark XIII 28
 kalmus i Estland XIII 26
 og ved Den Finske Bugt
 kalmus i Lithauen XIII 27
 kalmus til gærkning XIII 16
 kalmus' hjemland XIII 11
 kalmusflæg XIII 17
 kalmusrør XIII 17
 kalmus-støvkorn XIII 17
 kalmus-tinktur XIII 15
 kamille XI 18
 kampestensbrønd XII 67
 kandelaberlinde XV
 kanon-skydehuller XV
 kapløb om stadeplads XV
 kardebolle XV
 kardon XI 64
 kartoffelavl i Sverige XIV 61
 kartoffelplov XV
 kartoffelrage XV
 kartofler XV 00,00
 kærusser XII 9
 kastanje, ægte XI 64
 kejserkrone XV
 kikkenborg XII 17
 Kirsebærkornel XIII 65
 kloakkanal XII 13
 klostret Padis XIII 24
 Kløder XV
 kniv, krum XV
 kolossalstatue XII 17
 kommen XV
 kompas XV
 konkylier XIII 52
 kransburre XV
 kransburre XV
 krap XV
 kristtorn XIV 51
 krusemynte XI 18 XV
 krusemynte XV
 Kulturministeriet XV
 kvan XV
 kvæde XV
 kvægtorv på Trommesalen XV
 kælmerflæg XIII 17
 kæmpestenbræk XV
 kæmpevalmue XV
 Københavns Engros Grønttorv XIII 58
 Københavns Kommune Aftenskole XIV 23,25
 "Københavns køkkenhave" XV
 Københavns og Omegns Plantehandlerforen.
 XII 60
 "Københavns spisekammer" XV
 "Københavnsbønder" XV
 kødtorv XIV 11
 Kølvrå-have XV
 kål XIV 8
 kål XV
 kålgård XIV 7
 kålgård XV
 kålhave XII 9
 kålrabi XI 18
 kålrabi XI 51
 kålstokke som brændsel XV
 Laburnum anagyroides XII 73
 lammeøre XV
 landevejspoppel XV
 Landbrugsministeriets rådgivende Udvalg
 ang. omsætning af indenlandske Havesager
 XI 58
 Landbrugsministeriets udvalg for gartneri
 og havebrug XI 58
 Landsforeningen af danske Plantehandlere
 XIII 60

D. Emneregister, herunder planter

Landsforen. Dansk Frugtavl XIII	57	løg	XV
landskæbsbeværing på Amager	XV	Løveapoteket	XV
Larsæble	XV	løveng	XIV 47
latrintog	XV	løvgang	XV
laurbærtræ	XI 18	løvstikke	XV
Lavandula augustifolia	XIII 54	madonnalilje	XV
lave til torvs	XV	Magnolia soulangiana	XII 73
lavendel	XI 18	magnolie	XIV 53
lavendel	XV	majroe	XII 68
lavendelhæk	XII 68	malurt	XIII 65
lavendel-kant	XV	malurt	XV
Ledum palustre	XV	Malus baccata	XII 73
lensmand	XV	Malva alcea ell. moschata	XI 27
lette (=stige)	XV	mandel	XIV 51
Levisticum officinale	XIII 54	Mandragora vernalis	XV
Levisticum officinale	XV	mangeløv	XV
"liebesheimblume"	XV	marietidsel	XV
lig en eremitage	XII 20	markør	XV
liguster	XI 43	Marubium vulgare	XV
liguster-lysthus	XV	mask	XV
Ligustrum vulgare	XII 73	Matteuccia struthiopteris	XV
Lilium candidum	XV	matrem	XV
Lilium croceum	XIII 48	mejeri	XII 51
Lilium martagon	XIII 53	Melissa officinalis	XIII 54
Linaria cymbalaria	XIII 45	Melissa officinalis	XV
lind	XI 36	militærets negative betydning for Rosenborg have	XV
lindeallé	XI 8	melon	XI 56
lindealleers foryngelse	XV	melon	XII 67
lindeallétræer, antal	XV	menageri	XII 11
lindelysthus	XI 64	menageri	XII 26
lindetræer i dobbeltrække	XIV 49	Mentha spicata 'Crispa'	XV
lineal	XV	Mentha spp	XIII 54
Liriodendron tulipifera	XV	Manyanthes trifoliata	XIII 45
lithauerne anvendelse af kalmus	XIII 19	Merian, vild	XV
Lithospermum officinale	XV	mesterrod	XV
livgardens negative betydning for Rosenborg have	XV	middelalderlig bybrønd	XIII 52
livsform, 500-årig	XV	mjølkerot	XIII 15
Lollands Vilkår	XI 8	mongolerstormen	XIII 17
Lonicera tatarica	XIII 54	Montbretia	XI 67
lovbestemmelser om kål, løg, kvæn	XIV 50	morbær	XI 62
lufthavnsudvidelse	XV	morbær, hvid	XV
lugekniv ell. -ske	XV	morbær, sort	XIV 51
Lunaria annua	XIII 53	morbær, sort	XV
Lundager-have	XV	morgenfrue	XV
Lychnis chalcidonica		morgenfrue	XV
lyse natters definition	XII 16	Morus alba	XIII 54
Lysimachia punctata	XIII 54	Morus nigra	XII 73
lysthus	XIII 39	Morus nigra	XV
lægealant	XV	muldbank	XV
lægealant	XV	Mulgedium macrophyllum	XIV 66
lægesalvia	XV	munkes havebrug	XIV 7
lægestenfrø	XV	murnælde	XV
lærk	XI 45	museumshave på Amager	XV
		Myrrhis odorata	XIII 53
		målestok	XV

D. Emneregister, herunder planter

Nationalmuseet etnologiske			Planteskolernes Ø-klub	XIII	59
undersøgelse	XIII	37	Planteskolernes V-klub	XIII	59
natrenovation	XV		plantesor	XV	
nattergale i Fredensborg Have	XI	35	"plantestreg"	XV	
naturressourcer	XV		plejltærskning	XV	
natviol (aftenstjerne)	XV		pløk	XV	
navr,	XI	44	Polemonium coeruleum	XIII	34
nedlæggelse af Skolebotanisk			Polygonum cuspidatum	XV	
Have i Mørkhøj	XIV	57	Pomona, gudindestatue	XV	
oldensvin	XIV	7	Populus canescens	XII	73
oleum calami	XIII	12	porre	XI	18
orangehus	XI	13	portpenge	XV	
Origanum vulgare	XV		portulak	XII	68
ottekantet blå lysthus	XII	44	"Pousquete"	XI	36
ottekantede lysthuse	XII	33	praktisk havebrugsundervisning	XIV	20
overgreb på Rosenborg have	XV		praktiske Ungdomsskole, Den	XIV	20
paddock i landskabshaven	XII	16	Primula x pubescens	XV	
Paeonia lactiflora	XIII	53	Primula x variabilis	XI	66
Paeonia officinalis	XIII	53	Prisnævnet for frugt og grønsager	XI	58
Paeonia officinalis	XV		Prunus cerasifera 'Pissardii'	XIII	44
Paeonia officinalis	XV		Prunus laurocerasus	XII	73
Papaver bracteatum	XIII	53	Prunus persica	XII	73
paradis	XV		Pterocarya fraxinifolia	XII	73
paradisæble	XIV	53	pungmejse	XV	
parforcejæger	XII	7	pæk,	XIII	17
Parietaria officinalis	XV		pære 'Bergamot'	XIII	62
parklind	XIV	54	pære 'Bonne Louise'	XII	75
Parthenocissus tricuspidata			pære 'Clapps Favorite'	XII	75
	XII	73	pære 'Clara Frijs'	XII	75
pastinak	XII	68	pære 'Comice'	XII	75
pastinak	XV		pære 'Conference'	XII	75
peberrod	XI	54	pære 'Grev Moltke'	XII	75
Pebringe-have	XV		pære 'Gråpære'	XII	75
perlegrus	XIII	44	pære 'Hardy'	XIII	45
persillerod	XII	68	pære 'Herrepære'	XII	75
persillerod	XV		pære 'Marquise'	XIII	52
persisk syren	XV		pære 'M. Philip'	XII	75
Petasites hybridus	XI	67	pære 'Williams'	XII	75
Philadelphus coronarius	XI	67	påskelilje	XV	
Philadelphus coronarius	XII	73	rabarber	XV	
Philadelphus coronarius	XIII	54	radise	XI	18
Phlox paniculata	XIV	31	radise hvid	XII	68
Phlox paniculata	XV		ranunkel	XIII	46
Phlox subulata	XIII	45	registrere lodder	XV	
"Phyrus"	XV		regnfan, kruset	XV	
Physalis alkekengi	XIII	53	rekonstruktion af haver	XV	
pil til kurvefletning	XV		renæssance-gartnere	XV	
pinselilje	XV		resourcebevidsthed	XV	
Pinus sensu lato	XI	37	retablering af Ledreborgalleen	XIV	57
Pinus sylvestris	XII	73	Rheum undulatum	XV	
plankelysthus	XIII	52	Rhizoma calami	XIII	15
Planteskolernes Propagandacentral			Rhododendron hybridum	XII	73
	XIII	59	Ribes alpinum	XIII	54

D. Emneregister, herunder planter

ribs	XIV	8	Sempervivum tectorum	XIII	54
"ridseren"	XV		sevenbom	XIV	51
risgårde	XII	10	silkeavl i Sverige	XIV	61
ristplov	XV		silkeplante	XV	
rive	XV		Silybum marianum	XV	
riven og buksbomkanterne	XIII	44	Sitisus	XV	
Robinia pseudoacacia	XII	73	Skarntyde	XIII	66
Robinia pseudoacacia	XV		skildpadde	XIII	46
robinie	XIV	50	skolehave	XIV	21
Rosa alba	XIII	54	skovl	XV	
Rosa centifolia muscosa	XII	73	Skovringen	XIII	59
Rosa rubiginosa	XII	73	"skraldemøg"	XV	
Rosa rubrifolia	XII	73	skraver	XV	
Rose 'Ellen Poulsen'	XI	62	skæppekurv	XV	
rose 'Maidens Push'	XV		slangerod	XV	
rosentårn	XI	70	slæbe en mark af	XV	
rosmarin	XI	18	slæbebrædt	XV	
rosmarin	XV		sløjld som centralfag	XIV	20
Rubia tinctorum	XV		småbrug på Amager	XV	
Rudbeckia laciniata	XV		snapseurter	XV	
rude	XV		snor	XV	
"rugbråde"	XV		solbrud	XV	
rughalm-knippe	XV		solbær	XIV	8
Rumex acetosa	XV		Solidago canadensis	XIII	54
Rumex patientia	XV		Solidago canadensis	XIV	66
runde bænke	XIII	45	Solidago hybrida	XI	67
rundtårn på Isegran	XV		Solidago hybrida	XIV	31
Ruta graveolens	XV		solnedgangsretning 8. aug.	XII	16
ræddike	XII	68	solsikke	XV	
rød port	XII	10	Sophora japonica	XII	73
rødbede	XI	18	"sort morbær"		
rødbede	XV		spade	XV	
rødeg	XIV	50	spadseresti beskyttet af hæk	XII	40
rødgran	XI	45	Spanske syge	XIII	16
rødkål	XI	18	spejlkugle	XV	
rødløg	XI	18	Spiraea arguta	XII	73
rødtjørn	XIII	44	Spiraea douglasii	XI	67
rødtjørn	XIV	54	sporebaldrian	XV	
Rømø-gårdens have	XV		springknap	XV	
sæks	XV		stadeplads-kapløb	XV	
salat	XV		Staphylea pinnata	XII	73
Salerno-skolen			Statens Planteavlsudvalg	XI	58
Salvia	XV		stavkirke	XV	
salvie	XV	00,00	Stachys olympica	XV	
Salvia officinalis	XV		stenfrø	XV	
Sambucus nigra	XII	73	stenhøj	XI	64
Sanguisorba officinalis	XIII	45	stensætninger	XIII	39
sankt ellensrod	XV		stige (-lette)	XV	
sav	XV		stivelse	XIII	12
Saxifraga cotyledon	XV		stivvogn	XV	
Scabiosa caucasica	XIII	53	stokrose	XV	
selleri	XI	18	stokrose	XV	
Selskabet for Stuekultur	XIII	60	strudsvinge	XV	

D. Emneregister, herunder planter

- stutterivang XII 10
 sukkermajs XI 58
 sukkerært XI 18
 Svensk havebrugshistorie XIV 38
 svenska trädgårdsföreningar XIV 58
 svine-lægeplante XV
 sværdlilje XIII 46
 Symphoricarpus albus XIII 54
 Symphoricarpus rivularis XII 73
 Syrach-Larsen-bibliografi XIII 72
 syre XII 68
 syre XV
 syreñ XIII 66
 syreñlysthus XV
 Syringa chinensis XIII 54
 Syringa persica XV
 Syringa vulgaris XII 73
 sæbeurt XV
 sød peber XI 58
 sødkirsebær XIV 50
 sødkirsebær 'Bigarreau' XIII 52
 sølvkugle på træpille XIII 48,49,52
 sølvbede XII 68
 Sønder Sejerslev-have XV
 tagrør XI 54
 taks, XIV 51
 taks-pyramider XI 43
 taks-pyramider XI 44
 takssymboler XV
 Tanacetum balsamita XV
 Tanacetum balsamita XV
 Tanacetum vulgare 'Crispum' XV
 tang som dækmateriale XV
 tang som gødning XV
 tatarerne XIII 18
 tatargræs XIII 27
 "tatarisk boghvede" XV
 Taxus baccata XII 73
 Taxus baccata XIII 54
 Telekia speciosa XV
 tempel XIII 52
 tempeltræ XV
 Thuja occidentalis XIII 54
 Thymus pulegioides XIII 45
 Thymus vulgaris XIII 54
 tiden som havefaktor XV
 tidsekugle XV
 Tilia vulgaris XIII 54
 tomat XI 58
 tomat XV
 Torvehandel XIV 7
 torveinspektør XIV 19
 torveorden XV
 torverejse XV
 toskæppekurv XV
 trable, trablers XV
 triploide kalmusplanter XIII 9
 triumfbue XII 51
 Trollius europæus XIII 54
 True-have XV
 trädgård i 1700 - talets Stockholm XIV 58
 trädgårdslitteratur XIV 58
 "trække planter" XV
 træpleje XV
 træskuer XIII 71
 tulipantræ XV
 turbanlilje XV
 turnips XIV 8
 tusindstråle XV
 "Tyrke blod" XV
 "Tännen" XI 37,40
 tørskeværk XV
 udhugninger ved Fredensborg XII,14,15
 16
 udsigtshøj XI 64
 udsigtshøj XII 17
 udsigtshøj XIII 39
 udstilling i Randers 1983 XIII 63
 udstilling i Tønder XIV 55
 Ulmus carpinifolia 'Variegata' XII 73
 Ulmus glabra XII 73
 Ulmus glabra XIII 54
 ungarsk anemone XV
 ungdomsskoleundervisning XIV 23
 Unge Gartner, Den XIII 56
 urtegård XV
 urtegårdsmand XV
 uægte akacie XV
 vandforsyning XII 14
 vandgran XIV 53
 venusvogn XV 00,00,00
 Verbena XV
 Viburnum opulus XII 73
 Viburnum opulus 'Roseum' XII 73
 Viburnum opulus 'Roseum' XIII 54
 vildvin XIV 50
 Vinca minor XI 67
 Vinca minor XV
 Vingård XV
 vinranke XV
 vintergæk, fyldt XV
 Viola cornuta XIII 54
 Vitis vinifera XV
 voksbegonie XII 63
 Voksenundervisning i praktisk
 havebrug XIV 23
 vrangkrøjt XV
 vurdering af frugtplantager

D. Emneregister, herunder planter

"vælte kål" XV
Weigela hybrida XII 73
Weigela sp. XIII 54
wild garden XIV 34
wildernissgarden XIV 34
yard XV
Ziggurater i Babylon XII 17
æble 'Belle de Boskoop' XII 73
æble 'Bödil Neergaard' XII 73
æble 'Cox' Orange' XII 73
æble 'Cox' Pomona' XII 73
æble 'Danziger Kantæble' 73
æble 'Gråsten' gul + rød XII 73
æble 'Gul Gråsten' XIII 52
æble 'Guldborg' XII 73
æble 'James Grieve' XII 73
æble 'Kalmars Glasäpple' XIII 52
æble 'Paradisæble' XII 73
æble 'Pederstrup' XII 75
æble 'Pigeon' hvid + rød XII 75
æble 'Skovfoged' XII 75
æble 'Transparente blanche' XII 75
æble 'Ölands kungsäpple' XIII 52
ædelgran XI 45
ægte kastanie XIV 53, 54
øjentrøst XV
økse XV
Åbne Dage på Landbohøjskolen XIII 63
åkande XI 64
Årup-have XV

iv

FRA KVANGÅRD TIL HUMLEKULE
Meddelelser fra Havebrugshistorisk Selskab
15. årgang – 1985

Udgiver: Havebrugshistorisk Selskab
Rolighedsvej 23, 1958 København V.

Redaktør: Johan Lange

Ekspedition: Havebrugshistorisk Selskab, kassereren,
Thomas Ratjen, Rolighedsvej 26, 1958 København V.
giro 4169476

Abonnement tegnes kun gennem medlemskab p.t. kr. 80,00 om året;
medlemmer kan erhverve tidligere meddelelser,
der hidtil er kommet med ét nummer årligt, til nedsat pris,
indtil videre 35,00 pr. stk.

INDHOLDSOVERSIGT

Den norske rigsantikvars velkomsttale ved have-seminaret i Frederiksstad den 19.-21. september 1985	7
Asger Ørum-Larsen: En gammel, nu forsvunden apoteker- have i Odense, Lotze's Have	11
Marianne Therkildsen og Anne Majken Rud: Amagerbru- get. Det kombinerede have- og landbrug på Amager	27
Små meddelelser	
Nordisk seminar om historiske haver	61
Bog anmeldelser	
Mette Skougaard m.fl.: Bondens have	65
Ekskursionsberetninger	
Skåne den 1. juni 85, Skolebotanisk Have m.m. den 13. juni 85, Frilandsmuseet den 14. september 85 .	68
Register til nr 11-15 (1981-85)	81